

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**на тему: ОСОБЛИВОСТІ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ
ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Виконала: студентка IV курсу,
групи 6.0530-2
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: Психологія
Ковальська Єлизавета Володимирівна
Керівник: к.філол.н. доцент кафедри
психології Томченко М.А.
Рецензент Турбар Т.В., к.пед.н., доцент
кафедри дошкільної та початкової освіти

Запоріжжя
2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти бакалаврський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2024 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Ковальській Єлизаветі Володимирівні

Тема роботи: Особливості фрустраційних реакцій дітей молодшого шкільного віку

Керівник роботи: к.філол.н. доцент кафедри психології Томченко М.А.

затверджений наказом ЗНУ від «05» 02 2024 року № 234—с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого—педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково—пояснювальної записки: проаналізувати теоретичні підходи до розуміння поняття фрустрації в психологічній літературі; розкрити психологічні особливості прояву фрустрації у дітей молодшого шкільного віку; проаналізувати емпіричні дослідження щодо прояву фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку в умовах сучасного соціокультурного середовища; надати рекомендації щодо розробки ефективних програм психологічної підтримки для дітей молодшого шкільного віку з урахуванням особливих фрустраційних реакцій.
5. Перелік графічного матеріалу: 3 малюнки, 2 таблиці

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Томченко М.А., доцент		
Розділ 1	Томченко М.А., доцент		
Розділ 2	Томченко М.А., доцент		
Висновки	Томченко М.А., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий 2024 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	березень 2024 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	квітень—травень 2024 р.	Виконано
5	Написання висновків	червень 2024 р.	Виконано
6	Передзахист	червень 2024 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	червень 2024 р.	Виконано

Студент _____ Ковальська Є.В.

Керівник роботи _____ Томченко М.А.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Неманежина А.О.

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 58 сторінки, 3 рисунка, 2 таблиці, 28 джерел, 4 додатка.

Об'єкт дослідження: фрустраційні реакції.

Предмет дослідження: особливості фрустраційних реакцій дітей молодшого шкільного віку.

Мета дослідження: вивчення та аналіз особливостей фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку з метою розкриття їхніх характеристик, причин виникнення та можливих стратегій управління ними.

Гіпотеза дослідження: існують унікальні особливості фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку, які можуть виявлятися через певні емоційні, поведінкові та когнітивні прояви. Припускається, що ці особливості пов'язані з розвитком дитини, її соціальним середовищем та особистісними рисами. Також вважається, що ідентифікація цих особливостей допоможе в розробці більш ефективних методів підтримки та допомоги дітям у подоланні фрустраційних ситуацій та розвитку їх адаптаційних стратегій.

Методи дослідження. теоретичний аналіз сучасного стану проблеми дитячої фрустрації; систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; емпіричні (психодіагностичнимі методики).

Наукова новизна: результати дослідження дозволяють систематизувати особливості фрустраційних реакцій дітей молодшого шкільного віку. Дослідження враховує не лише психологічні аспекти фрустрації, але й конкретні ситуації та фактори, що спричиняють ці реакції у даній віковій групі дітей.

Результати дослідження можуть бути використанні педагогами, психологами та батьками для покращення способів взаємодії з дітьми молодшого шкільного віку. Знання про фрустраційні реакції дітей дозволить вчасно реагувати на їхні потреби та розвивати ефективні стратегії підтримки.

ФРУСТРАЦІЯ, СТРЕСОРИ, ДІТЯЧИЙ РОЗВИТОК, АГРЕСІЯ, ЕМОЦІЙНИЙ СТАН, НЕВДАЧІ, ЕМОЦІЙНА АДАПТАЦІЯ.

SUMMARY

Kovalska Y.V. Peculiarities of Frustration Reactions of Children of Primary School Age.

Object of research: frustration reactions.

Subject of research: peculiarities of frustration reactions of children of primary school age.

The purpose of the research: to study and analyze the characteristics of frustration reactions in children of primary school age in order to reveal their characteristics, causes, and possible management strategies.

The hypothesis of the research: there are unique features of frustration reactions in children of primary school age, which may manifest through specific emotional, behavioral, and cognitive expressions. We assume that these features may be associated with the child's development, their social environment, and personal traits. It is also believed that identifying these features will aid in developing more effective methods of support and assistance for children in overcoming frustrating situations and developing adaptive strategies.

Research methods: Theoretical: theoretical analysis of the current state of the problem of child frustration; systematization and generalization of scientific literature on the research problem; empirical (testing with psychodiagnostic methods).

Scientific novelty: the research results allow for a systematization of the characteristics of frustration reactions in children of primary school age. This study takes into account not only the psychological aspects of frustration but also specific situations and factors that trigger these reactions in this age group of children.

The research findings can be utilized by educators, psychologists, and parents to enhance methods of interaction with children of primary school age. Knowledge about the characteristics of children's frustration reactions will enable timely response to their needs and the development of effective support and assistance strategies.

FRUSTRATION, STRESSORS, CHILD DEVELOPMENT, AGGRESSION,
EMOTIONAL STATE, FAILURES, EMOTIONAL ADAPTATION.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	11
1.1. Поняття фрустрації та її особливості.....	11
1.2. Психологічні аспекти реакцій на фрустрацію.....	23
1.3. Види та прояви фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку.....	36
1.4. Фактори, що впливають на розвиток фрустраційних реакцій у дітей.....	38
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	42
1.1. Характеристика вибірки та методів дослідження.....	42
1.2. Аналіз отриманих результатів.....	43
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	56
ДОДАТКИ.....	59

ВСТУП

Дослідження особливостей фрустраційних реакцій дітей молодшого шкільного віку є вельми актуальним та значущим з психологічної та педагогічної точок зору. Перше, потрібно врахувати, що молодший шкільний вік є періодом інтенсивного розвитку дитини, коли вона зазнає помітних змін у психічній, емоційній та соціальній сферах. У цьому віці діти зіткнуться зі значними викликами, такими як адаптація до шкільного середовища, встановлення нових відносин з однолітками та дорослими, а також освоєння навчальних навичок.

Фрустраційні реакції є важливим аспектом психічного стану дитини, які можуть виникати внаслідок нездійснення її бажань або очікувань. Вивчення цих реакцій дозволяє зрозуміти, як дитина сприймає світ навколо, як вона впорядковує свої емоції та які стратегії вона обирає для подолання труднощів. Розуміння цих аспектів є важливим для психологів, вчителів та батьків, оскільки воно дозволяє вчасно реагувати на потреби та проблеми дітей, а також розробляти ефективні методи підтримки та взаємодії з ними.

Дослідження у цій області може спрямовуватися на різноманітні аспекти, такі як вивчення психологічних механізмів формування фрустраційних реакцій, виявлення їх зв'язку з іншими психічними функціями, аналіз впливу різних факторів (наприклад, соціального середовища, особистісних характеристик тощо) на прояв фрустраційних реакцій.

Загалом, дослідження особливостей фрустраційних реакцій дітей молодшого шкільного віку є актуальним і важливим завданням, яке сприяє збагаченню наших знань про психічний розвиток дітей та розробці ефективних методів підтримки їхнього емоційного та соціального благополуччя.

У психологічній науці на сучасному стані розвитку існують різноманітні підходи до розуміння феномену фрустрації, який ще й досі характеризується неоднозначністю та суперечливістю в тлумаченнях. Це термінологічне

розмаїття та невизначеність категорій яскраво свідчать про те, що процес розробки єдиної теорії фрустрації далеко ще не завершений. Домінуюча кількість існуючих концепцій відображають ті підходи, які були розроблені вже в першій третині ХХ століття в рамках західноєвропейської та американської психологічної думки.

Зокрема, це включає евристичну теорію С. Розенцвейга та кілька теорій в рамках біхевіоризму: "фрустрація-агресія" (Дж. Доллард, Н. Міллер, Л. Дуб, О. Маурер, Д. Сірс), "фрустрація-регресія" (Р. Баркер, Т. Дембо, К. Левін), "фрустрація-фіксація" (Н. Майер). В середині ХХ століття радянські психологи, зокрема М. Левітов, внесли значний вклад у вивчення поняття фрустрації в контексті психічних станів. Останнім часом проблема фрустрації знову зайняла заслужене місце серед психологічних досліджень. Проте спостерігається зміщення у фокусі досліджень від систематичної роботи над створенням цілісної теорії фрустрації до міждисциплінарного та вузькоспеціалізованого аналізу цього психологічного явища.

Об'єктом дослідження бакалаврської роботи є фрустраційні реакції дітей молодшого шкільного віку.

Предметом дослідження є особливості фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку.

Метою бакалаврської роботи є вивчення та аналіз особливостей фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку з метою розкриття їхніх характеристик, причин виникнення та можливих стратегій управління ними.

Гіпотеза дослідження: існують певні унікальні особливості фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку, які можуть виявлятися через певні емоційні, поведінкові та когнітивні прояви. Ми припускаємо, що ці особливості можуть бути пов'язані з розвитком дитини, її соціальним середовищем та особистісними рисами. Також вважається, що ідентифікація цих особливостей допоможе в розробці більш ефективних методів підтримки та допомоги дітям у подоланні фрустраційних ситуацій та розвитку їх адаптаційних стратегій.

У ході дослідження використовувалися наступні психодіагностичні методики, які мають підтвержену валідність:

1) Методика експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації за В. Бойком та методика діагностики рівня соціальної фрустрованості за Л. Вассерманом. Ці методи використовувалися для визначення фрустраційного стану (зовнішній або внутрішній).

2) Тест "Самооцінка психічних станів" Г. Айзенка застосовувався для оцінки емоційного компонента фрустрації через аналіз співвідношення негативних емоційних станів.

3) Методика вивчення фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом (адаптація Н. Тарабріної) використовувалася для дослідження поведінкового компонента фрустрації з врахуванням спрямованості.

Експериментальна база. Дослідно-експериментальна робота виконувалася на базі загальноосвітньої школи I-III ступенів №20 м. Черкаси. На діагностичному (констатувальному) етапі дослідження вибірка складала 20 учнів молодшого шкільного віку.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в можливості глибше розуміти та систематизувати особливості фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку. Це дослідження враховує не лише психологічні аспекти фрустрації, але й конкретні ситуації та фактори, що спричиняють ці реакції у даній віковій групі дітей. Отримані результати можуть стати підґрунтям для подальших наукових досліджень у цій області та розвитку психологічних стратегій підтримки дітей молодшого шкільного віку.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх використання педагогами, психологами та батьками для покращення способів взаємодії з дітьми молодшого шкільного віку. Знання про особливості фрустраційних реакцій дітей дозволить вчасно реагувати на їхні потреби та розвивати ефективні стратегії підтримки та допомоги.

Надійність і достовірність результатів дослідження підтверджена методами наукової перевірки, включаючи аналіз даних за допомогою

статистичних методів, перевірку на репрезентативність вибірки, а також використання визнаних психометричних інструментів для збору даних. Отже, отримані результати є надійними та можуть використовуватися для подальших досліджень та практичних застосувань.

Під час дослідження даного питання перед нами стоять такі завдання:

1. дослідити поняття фрустрації та її особливості з урахуванням психологічних теорій та досліджень в цій області;
2. знайти психологічні аспекти реакцій на фрустрацію, зокрема, вивчити вплив таких факторів, як особистісні характеристики, соціальне середовище та внутрішні психічні механізми;
3. визначити види та прояви фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку, включаючи емоційні, поведінкові та когнітивні аспекти;
4. вивчити фактори, що впливають на розвиток фрустраційних реакцій у дітей, зокрема, сімейне оточення, шкільне середовище, особистісні особливості та зовнішні подразники;
5. провести емпіричне дослідження фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку з метою визначення частоти, типів та інтенсивності таких реакцій, а також виявлення можливих факторів, що сприяють їхньому виникненню.

Структура бакалаврської роботи: титульний аркуш, зміст, вступ, основна частина з розділами та підрозділами, висновки, список використаних джерел. Загальна кількість основного тексту – 49 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Поняття фрустрації та її особливості

Феномен фрустрації підлягає дослідженню на протязі тривалого часу, однак питання щодо чіткого визначення та пояснення його залишається актуальним й до сьогодні. Створення загальної теорії фрустрації було вплинуте науковими змінами та розвитком психологічної думки, яка відбувалася в межах різних теоретичних напрямків. З цього приводу, доцільним вважається класифікація всіх підходів до розуміння фрустрації відповідно двом критеріям: урахування історичного контексту та вивчення проблеми у контексті етапів розвитку психологічної думки, а також дотримання принципу детермінізму і тлумачення феномену фрустрації з точки зору її причинної обумовленості [21].

Теоретична і практична значимість цієї проблеми відображена у працях визначних філософсько-психологічних діячів початку ХХ століття з Західної Європи та США. Початок наукових досліджень з фрустрації відстежується до психоаналітичної теорії З. Фрейда, який розглядав її як внутрішньоособистісний конфлікт, що виникає у результаті протистояння між несвідомими потягами "ід" та суспільними нормами та цінностями. Автор також досліджує поняття психологічного бар'єру, яке набуває значущості в роботах З. Фрейда, а фрустрацію визначає як психічний стан, що може призвести до серії серйозних проблем, таких як неврози.

Деякі сучасні психоаналітики, зокрема, К. Горні, Е. Фромм і В. Франкл, висловлюють резерви стосовно ідеї про психічні захворювання, що є прямим наслідком фрустрації. Горні вважає, що фрустраційна поведінка може бути спричинена бажанням досягнути певної мети, а необхідно зосередитися на соціальному вимірі дослідження, як робить Фромм. Франкл розглядає

фрустрацію як втрату цінностей людини та вводить поняття "екзистенційної фрустрації", альтернативної концепції, що фрустрація може виникати не лише від біологічних потягів [5].

У 30-х роках ХХ століття відбувається поєднання ідей психоаналізу та біхевіоризму, що призводить до виникнення теорії фрустрації-агресії, авторами якої стали Дж. Доллард, Л. Дуб, О. Маурер, Н. Міллер і Р. Сірс. Вони запропонували, що фрустрація завжди передуює агресії, і навпаки, існування фрустрації завжди призводить до певної форми агресії. Проте подальші дослідження цього колективу показали, що фрустрація сама по собі не завжди викликає агресію, але може створювати передумови для різних форм агресивності.

Паралельно з теорією "фрустрація-агресія" виникають концепції німецьких науковців Р. Баркера, Т. Дембо, К. Левіна "фрустрація-регресія" та теорія Н. Майера "фрустрація-фіксація". Перша з них стверджує, що наслідком сильної фрустрації є регресія, і фрустраційні ситуації, які супроводжуються емоційною напругою і перешкодами у досягненні мети, призводять до зміни поведінки, зростання неконструктивності та інфантильності [7].

Теорія фрустраційної фіксації Н. Майера ґрунтується на аналізі стимулів поведінки та взаємозв'язків між фрустрацією та мотивацією. Автор вважає девіантну поведінку не просто відхиленням від стандартної норми, але результатом локалізованої напруги, що виникає у ситуаціях фрустрації, де суб'єкт не може знайти конкретний вихід. Майер описує цей механізм як форму фіксованої поведінки, не вмотивованої метою, де вибір дій визначається нейронними зв'язками, що ведуть до стереотипізації реакцій та формування стійких позицій фіксації. Цей стан, відмінно від агресії, проявляється як консервативність, ригідність та низька здатність до вирішення завдань, оскільки мотивація у діях відсутня, і дії виконуються по інерції.

Одним із важливих напрямів досліджень у зазначений часовий період є евристична теорія від С. Розенцвейга, що визначає фрустрацію як унікальне психологічне явище, що виникає, коли організм стикається з перешкодами, які

важко або навіть неможливо подолати для задоволення певних життєвих потреб. Ця теорія розширює положення З. Фрейда про зв'язок психічної напруги та тривоги з подальшим порушенням нормальної циркуляції енергії в психічному апараті, що призводить до порушення принципу задоволення.

Теорія С. Розенцвейга сама по собі відрізняється автономністю та оригінальністю, які проявляються у ряді характерних позицій:

- 1) визначення різних типів фрустрації (первинна, вторинна);
- 2) класифікація реакцій на фрустраційні ситуації за типами і напрямками;
- 3) виділення трьох рівнів психологічного захисту організму в ситуаціях фрустрації (імунологічний, автономний, кортикальний);
- 4) введення поняття фрустраційної толерантності – стійкості до фрустраційних ситуацій. Ця теорія також знайшла відображення в психологічній методиці для діагностики фрустраційних реакцій "PF-Stady", яка активно використовувалася американськими психологами протягом багатьох наступних десятиліть [12].

Розглянуті вище теорії («фрустрація-агресія», «фрустрація-регресія», «фрустрація-фіксація») можна розглядати як відносно автономні підходи, що сприяли подальшим (зазвичай експериментальним) дослідженням, більшість яких були вбудовані в загальну концепцію біхевіоризму. Наприклад, теорія «фрустрація-регресія» на практичному рівні була розширена J. Клеє, який вивчав фактори аномальної фіксації поведінки у тварин, виявляючи їх в фрустрації та емоційних стресах. I. Child та K. Waterhouse розглядали фрустрацію як наявність перешкоди і на практичному рівні підтвердили, що фрустрація в одній сфері діяльності має негативний вплив на якість інших дій.

Важливим є дослідження колективу S. Britt та S. Janus, які висунули тезу про наявність двох взаємопов'язаних компонентів фрустрації: ситуації та реакції. Вони розглядали фрустрацію з точки зору перешкод і обмежень, що приводять до емоцій, напруги, конфліктів та гальмування діяльності. Подібна позиція спільна із S. Sargent, який вважає, що емоції та правильне сприйняття ситуації грають центральну роль у фрустраційній реакції. Автор підкреслює, що

фрустрація призводить до безпосередніх змін у поведінці людини, що пояснюється загальними стимулами та проміжними факторами. Як такий проміжний фактор, J. Brown та I. Farber вказують на емоційну реакцію. Вони розглядають фрустрацію як наслідок умов, де очікувана реакція на фрустраційну ситуацію або гальмується, або ж передбачується заздалегідь.

В контексті теорії стресу, це питання було вивчено канадським психологом Г. Сельєм, який вказує, що певні емоційні чинники (зокрема, фрустрація) та перешкоди, що виникають при здійсненні формальних потягів, можуть перетворювати стрес на дистрес. А. Маслоу, виходячи з спроб побудови загальної моделі особистості, розглядає фрустрацію у контексті вивчення потреб та мотиваційної сфери, зауважуючи, що основними патогенними характеристиками конфліктів і фрустрації є небезпека розриву задоволення базових потреб організму, що може загрожувати його функціонуванню та цілісності. Ця позиція частково підтверджується результатами лабораторних досліджень G. Lindzey та H. Riecken, які також прийшли до висновку, що сила фрустрації залежить від соціальної важливості мотивів (на відміну від органічних потреб) [7].

Подібне питання мотивації порушується в роботах А. Amsel, який досліджує фрустрацію в рамках теорії навчання і розглядає фрустраційні ситуації з точки зору надії на винагороду, які, в результаті, не виправдовуються (при цьому, фрустрація розглядається як виражений зовнішній прояв). Цей підхід підтверджується подальшими експериментальними дослідженнями T. Ruan, P. Watson та інших.

Заслужують на увагу висновки дослідника Л. Берковіца, який вніс модифікації до теорії "фрустрація-агресія", звертаючи увагу на те, що фрустрація виникає від самого процесу очікування, а не від фактичного досягнення мети. Іншими словами, коли мета є недосяжною, фрустрація виникає через розчарування у її досягненні і, як наслідок, лише частково провокує тенденцію до агресії, залежно від її негативного впливу. Він додає до основного теоретичного рівняння дві важливі змінні: гнів як компонент, який

підштовхує до дії, і спусковий крючок, який запускає саму агресивну реакцію. Ці компоненти вважаються необхідними, як стверджує А. Cohen, який підтримує те, що лише наявність відповідних умов і обставин може зробити реакцію на фрустрацію агресивною [14].

Отже, аналізуючи теоретичні та емпіричні дослідження феномену фрустрації з першої половини ХХ століття, можна виділити деякі загальні тенденції. З одного боку, існує прагнення визначити поняття фрустрації шляхом простих операцій та аналогій, що призвело до спрощення та викривлення самого визначення. З іншого боку, надмірна увага приділяється поведінковим аспектам цього явища, залишаючи поза увагою його психологічний зміст.

У західних та американських психологів другої половини ХХ століття спостерігається зменшення зацікавленості у проблемі фрустрації, що проявляється у зсуві у дослідницькому дискурсі в бік більш загальних психологічних концепцій, в рамках яких аналізується цей психологічний феномен. Наприклад, А. Бандура досліджував фрустрацію в контексті теорії соціального навчання. В його дослідженнях досліджуються фактори, що впливають на фрустрацію, робиться акцент на культурних аспектах, і висловлюється припущення, що фрустрація, крім деструктивної ролі, може також тимчасово підвищувати мотиваційний стан.

Твердження про те, що фрустрація може мати не лише деструктивний, але й конструктивний вплив на особистість, розглядається також в колективному дослідженні Д. Креча, Р. Кратчфілда, Н. Лівсона. Вони пояснюють фрустрацію як безпосередній наслідок протиріч між індивідуальними потребами та соціальними обмеженнями. Такі ситуації можуть призводити до переоцінки обставин, розширення контексту проблеми та розвитку толерантності до фрустрації, що може виявлятися у здатності переживати її без негативних наслідків. Це властивість, що залежить від особистісних якостей і конкретних умов ситуації. С. Шоркі та С. Крокер, на основі підходу до адаптивності та подвійності бар'єрів фрустрації, підкреслюють важливість внутрішніх та зовнішніх компонентів цього явища. У цьому контексті варто згадати позицію

М. Дойча, який розглядає проблему фрустрації як частину конструктивних та деструктивних процесів вирішення конфліктів [7].

У 90-х роках ХХ століття спостерігалось відновлення зацікавленості західних психологів у проблемі "фрустрація-агресія", особливо в модифікованому варіанті Л. Берковіца. На експериментальному рівні його висновки були підтверджені в дослідженнях J. Dill та С. Anderson, які зосередилися на тому, що фрустрація є лише підґрунтям для агресивної поведінки, а сама поведінка виникає лише за умови наявності певних нахилів до агресії. Вони підкреслили, що фрустрація, яка не має обґрунтування, частіше спричиняє агресивні реакції, ніж та, яка має зрозумілі причини.

Інший американський дослідник, К. Ізард, розглядав проблему фрустрації у контексті дослідження психології емоцій. В його роботах акцентується увага на взаємозв'язку емоцій і фрустрації.

У кінці ХХ століття спостерігалось збільшення кількості зарубіжних досліджень, присвячених аналізу явища фрустрації через призму розробленої методики діагностики фрустраційних реакцій С. Розенцвейгом, відомої як "PF-Stady" (Б. Дункан, Д. Грейбіл, Г. Вайнфілд та інші).

Отже, при аналізі різних підходів до проблеми фрустрації в зарубіжній психології другої половини ХХ століття можна відзначити зміну акценту досліджень з біологічного підґрунтя фрустрації на соціальний. Однак залишається відзначеною тенденція фрагментарного вивчення даної проблеми лише в межах окремих багатопредметних досліджень.

Для досягнення поставлених завдань у цьому дослідженні важливим вважається розгляд робіт радянських психологів другої половини ХХ століття, зокрема М. Левітова, який розвинув теорію фрустрації в ракурсі дослідження психічних станів особистості. Автор визначає фрустрацію як "стан людини, що виявляється у характерних особливостях переживання та поведінки, спричинений об'єктивно нездоланими (або суб'єктивно так усвідомленими) перешкодами, що виникають на шляху досягнення мети або вирішення завдання". У своїх дослідженнях М. Левітов аналізує, як вже згадану

евристичну теорію С. Розенцвейга, критикуючи її за надмірне обмеження біологічним тлумаченням.

Взагалі, фрустрація залишалася не цілісним об'єктом досліджень радянських психологів, а скоріше розглядалася призматично та опосередковано в контексті інших психологічних явищ. Її аналіз пов'язаний з тенденцією до розуміння психічної діяльності не лише як послідовності постійно змінних психічних процесів і стійких особистісних характеристик, але і як складної, многовекторної та багатофункціональної структури, де психічні стани, у тому числі фрустраційні, займають проміжне положення. Цій проблемі присвячені праці ряду психологів, які розробляли власні класифікації та розвивали специфічні підходи до розуміння динаміки психічних станів. Однак більшість з них підтримувала загальне визначення фрустрації, яке було сформульоване М. Левітовим [6].

У цьому контексті ідеї Є. Киршбаума та А. Єремєєвої стають значущими, оскільки вони розглядають фрустрацію як наслідок блокування основних потреб і виникнення психологічного захисту. За їхньою концепцією, фрустрація є емоційним станом, що виникає внаслідок тиску перешкод і опору.

Підходи, які розглядають фрустрацію як внутрішньоособистісний конфлікт, представлені у працях В. Мерліна, який трактує фрустрацію як стан дезорганізації свідомості та діяльності, що призводить до прямого конфлікту через наявність перешкод і опозиції з існуючими мотивами. Ця точка зору підтверджується також у дослідженнях Б. Хасана, який вбачає фрустрацію як важливий компонент та безпосередній виклик конфліктності.

Проблема фрустрації також була предметом досліджень у патопсихології, де основний акцент зроблено на вивченні особливостей неврозів та психопатій як можливих наслідків тривалої фрустрації. Наприклад, А. Налчаджян розширив концепцію фрустрації, додавши до неї кілька обов'язкових і взаємопов'язаних компонентів: життєві обставини, фрустратора, захисні психологічні механізми та їх використання як відповідь на вплив ситуації фрустрації.

Кілька дослідників, таких як К. Абульханова, Б. Зейгарнік, А. Плотічер, К. Шафранська та інші, розглядали проблему фрустрації з урахуванням соціальних умов. Наприклад, у роботах Б. Зейгарнік розглядається вплив поведінки людини на її реакції у фрустраційних ситуаціях, вказуючи на її опосередковану природу. Згідно з підходом А. Плотічера, фрустрація визначається як специфічний психологічний феномен, що характеризує стан конкретної особистості [11].

Роботи Л. Божович розглядають поняття фрустрації в контексті вікових криз, які відзначають кінець попереднього етапу розвитку і початок наступного. Це узгоджується з поглядом американського психолога В. Франкла, який стверджував, що будь-яка криза в певній мірі викликає фрустрацію, особливо в екзистенційному аспекті. Однак, Л. Божович інтерпретує фрустрацію як реакцію на депривацію важливих для людини потреб, особливо у дітей, які не задовольняються або піддаються пригніченню нові потреби, що виникають на кінці кожного етапу психічного розвитку.

Ф. Василюк, у своїх дослідженнях, вивчає фрустрацію в контексті аналізу кризових станів, поряд зі стресом та конфліктом, та аналізує, як негативно впливає фрустрація на емоційний стан людини. Є. Ільїн також досліджує роль емоційних і когнітивних процесів у фрустрації, зауважуючи, що цей стан не виникає миттєво: для його появи людині потрібно подолати фрустраційний поріг, який визначається різними факторами і характеристиками діяльності. Важливе значення має стійкість мотивів, які впливають на тип реакції на фрустраційну ситуацію [9].

Отже, для радянських психологів було характерним збільшення уваги до окремих аспектів дослідження фрустрації, проте проблема цілісно не формувалася у більшості робіт і розглядалася лише в контексті інших теоретичних питань загальної та галузевої психології. Ця ситуація тривала протягом довгого часу, і її можна спостерігати й у післярадянському періоді. Проте, варто відзначити, що за останні десятиліття кількість публікацій,

присвячених фрустраційним станам та їх зв'язку з іншими психологічними явищами, суттєво зросла у вітчизняних та російських періодичних виданнях.

Дослідження факторів, що спричиняють фрустрацію під час періоду дорослішання, є одним із провідних напрямків досліджень для сучасних українських науковців. Різні аспекти цього явища та його взаємозв'язок з особистісними якостями розглядаються у роботах таких авторів, як Н. Божок, О. Божок, І. Булах, А. Вовк, М. Вовк, Л. Кузнецова та інші. Особливий інтерес викликають публікації О. Божок, яка аналізує феномен фрустрації в сучасній психологічній теорії та практиці, розглядаючи його як поширене, але негативне явище в суспільстві. У її роботах емпірично досліджуються соціально-психологічні чинники, які призводять до фрустрації під час періоду дорослішання, і визначаються можливі шляхи психологічної підтримки дітей та підлітків, які переживають фрустраційні стани [2].

Також варто зазначити дослідження фрустраційної толерантності серед учнів у складних життєвих ситуаціях, яке представлено у роботах Н. Божок. Вона досліджує психологічний аналіз фрустраційної толерантності на прикладі студентського віку. Також, М. Вовк присвятила свої роботи вивченню психологічних наслідків переживання фрустрації в юнацькому віці. Вона вважає, що критичні стани є необхідною реакцією на фрустраційні ситуації, але правильний підхід та психологічна підтримка можуть сприяти більш толерантному їх переживанню та конструктивізації поведінки молоді.

Цікавість викликають дослідження ще однієї української вченої, А. Вовк, присвячені проблемі екзистенціальної фрустрації. У своїх роботах вона аргументує, що виникнення цієї фрустрації залежить не лише від окремих психологічних характеристик особистості, але і від широкого спектру взаємозв'язків та сутнісних рис, що пов'язані з індивідуальними спрямованостями особистості. У цьому контексті, такі фактори, як просторово-часова цілісність існування, інтегрованість у соціальний контекст, стійка позитивна самосвідомість, самоконтроль і здатність до подолання життєвих криз, впливають на пошук і здобуття життєвого сенсу.

У подібному контексті працюють і інші дослідники, такі як А. Большакова та І. Красильников. Зокрема, І. Красильников проводить дослідження у галузі ціннісно-сміслової сфери особистості і в своїх роботах розкриває результати експериментальних досліджень зв'язків між фрустрацією життєвих цінностей та характерологічними особливостями. Він переконує, що фрустрація таких цінностей, як "цікава робота", "здоров'я", "щасливе сімейне життя", може впливати на глибинний та емоційний аспекти внутрішнього світу людини, а розширення життєвого простору при внутрішніх конфліктах особистості здійснюється через відчуття відповідальності та прагнення до внутрішньої свободи [17].

Однією з ключових тем у дослідженнях російської учениці О. Янгичер є корекція фрустраційних реакцій підлітків в контексті їх розвитку. Основна увага в її роботах спрямована на вивчення емоційних реакцій підлітків на фрустрацію та можливостей створення конструктивних реакцій за допомогою спрямованого психологічного впливу. Цей підхід є новаторським у визначенні ключових психологічних факторів, що впливають на розвиток конструктивних реакцій підлітків, використовуючи арттерапію та розробляючи спеціальну арттерапевтичну програму для позитивного впливу на конструктивність їхніх фрустраційних реакцій у навчальному середовищі.

Спільні наукові праці російських психологів А. Ербегєєвої та Т. Дубовицької в галузі дослідження фрустрації та стратегій подолання цього стану у студентів із навчальними труднощами також мають значний інтерес. Вони розробили програму психологічної корекції фрустраційних станів студентів у навчальному процесі.

Ще одним важливим аспектом сучасних досліджень є проблема психологічних засобів запобігання та корекції фрустрації у вчителів. Роботи О. Холодової та І. Остополець присвячені вивченню фрустраційних станів та їх причинно-наслідкових зв'язків з умовами педагогічної діяльності в контексті професійної адаптації молодих вчителів у загальноосвітніх школах. Наприклад, О. Холодова аналізує соціально-психологічні аспекти педагогічної діяльності,

які можуть спровокувати фрустраційні прояви та розглядає їх на тлі розвиненості фрустраційної толерантності, або здатності до подолання бар'єрів у професійній діяльності [9].

У творах І. Остополець акцентується на аналізі чинників, що спричиняють розвиток фрустрації, методах її корекції та вивченні негативного впливу фрустрації на професійну діяльність та особистісний розвиток педагогів. У цьому контексті В. Терентьева зазначає, що багато вчителів та учнів відчувають комунікативний стрес, що виникає від навчального процесу, що призводить до зниження працездатності, негативних емоцій та різних реакцій на співрозмовника під час спілкування.

Проблема фрустраційних станів має міждисциплінарний характер, який проявляється у збільшенні досліджень, що об'єднують психологічні та медичні аспекти. Наприклад, у роботах Г. Пріба фрустрація розглядається як чинник соціальної дезадаптації у пацієнтів з психічними розладами. Українська вчена Т. Горяча розглядає проблему соматогенної фрустрації, вивчаючи її та розробляючи комплекс психокорекційних заходів для осіб, що мають цей вид фрустрації. У її дослідженнях встановлено фактори психічного здоров'я цих осіб та ієрархію їх змін під впливом психокорекційних заходів.

В останні роки все більше уваги приділяється проблемам фрустраційного реагування дітей, що виховуються в різних мікросередовищах. Сучасні психологи, такі як С. Котова, О. Некряч, Л. Терських та інші, розглядають проблеми соціального розвитку учнів і його зв'язок з фрустраційними станами. У цьому контексті фрустрація вважається прогностиком агресивної та девіантної поведінки учнів різних вікових груп.

Практичне значення проблеми фрустраційних станів призвело до постійного зацікавлення у сфері психодіагностики. За останні роки було опубліковано цілий ряд статей, що розглядають результати досліджень щодо діагностичних можливостей методик для визначення рівня фрустрованості особистості. Наприклад, авторська модифікація проєктивної методики діагностики фрустраційних реакцій педагогів, розроблена В. Чернобровкіним та

В. Чернобровкіною, представляє собою проєктивний тест "Ситуації фрустрації спілкування педагогів", спрямований на психологічну діагностику емоційних реакцій вчителів у напружених ситуаціях діяльності та їх професійної адаптації [8].

У роботах А. Клімової використовується трансактна версія фрустраційного тесту С. Розенцвейга. Модифікація полягає у використанні стимулюючого матеріалу "для дітей", що дозволяє актуалізувати дитячі его-стані та виявляти приховані внутрішні конфлікти.

Метод якісного аналізу у роботі з тестом "малюнкової фрустрації" С. Розенцвейга на сучасному етапі розробляється М. Виноградовою та А. Рижовим з урахуванням можливостей використання даної методики у клінічній практиці.

Л. Собчик розробила авторський вербальний фрустраційний тест, який дозволяє визначити не лише інтенсивність, напрямок і тип фрустраційних реакцій, але й діагностує емоційну зрілість особистості, рівень самоконтролю, ієрархію цінностей, самооцінку, зону конфліктності та інші аспекти.

Серед інших аспектів дослідження проблеми фрустрації слід відзначити сучасні наукові розвідки, що фокусуються на конкретних спеціалізованих напрямках. Такі дослідження включають в себе вивчення впливу фрустрації на поведінку дітей з особливими освітніми потребами, статеві відмінності в проявах фрустрації як психічного стану, роль вольової регуляції в умовах фрустрації, а також фактори виникнення фрустраційних станів у професійній діяльності.

Останнім часом спостерігається зростання інтересу до міждисциплінарного та вузькоспеціалізованого аналізу проблеми фрустрації. На сторінках наукових видань з'являється все більше публікацій, що досліджують фрустрацію у зв'язку з іншими науковими галузями знань. Наприклад, в медицині досліджується психологічна сутність соматогенної фрустрації та її вплив на пацієнтів з психічними розладами. У праві вивчаються реакції на фрустрацію серед працівників правоохоронних органів. В філософії

досліджується фрустрація як чинник ціннісно-сислової сфери людини. Такі дослідження розширюють розуміння фрустрації та її вплив на різні аспекти життя та діяльності людини [9].

1.2. Психологічні аспекти реакцій на фрустрацію

Психологічні аспекти реакцій на фрустрацію досліджуються в різних контекстах, включаючи особистісний, соціальний, і психологічний виміри. Фрустрація виникає, коли очікування або бажання особистості не вдаються через перешкоди, що може викликати різні емоційні та поведінкові реакції. Деякі особи можуть виявляти агресивність, ірраціональне спротивлення або втрату інтересу, тоді як інші можуть реагувати заспокійливо або шукати конструктивні способи подолання перешкод.

Особистісні характеристики, такі як рівень самоконтролю, емоційна стійкість та індивідуальні стратегії пристосування, грають важливу роль у визначенні реакцій на фрустрацію. Також важливою є соціальна підтримка та середовище, в якому знаходиться особа, оскільки це може вплинути на спосіб, яким вона сприймає та реагує на фруструючі ситуації [3].

Дослідження також виявляють, що індивіди можуть реагувати на фрустрацію по-різному залежно від контексту, історії та особистих характеристик. Наприклад, діти молодшого шкільного віку можуть виявляти більш емоційну та імпульсивну поведінку під час періоду дорослішання, коли вони зіштовхуються з багатьма новими викликами та стресами.

Загалом, розуміння психологічних аспектів реакцій на фрустрацію допомагає розробляти ефективні підходи до управління стресом та підтримки психологічного благополуччя у людей у різних життєвих ситуаціях.

Ми проаналізували різноманітні літературні джерела та виділили кілька ключових підходів до розуміння феномену фрустрації. Серед них основними є такі аспекти: феноменологічний (розглядається як психологічне явище), персоніфікований (відображає певний психічний стан), поведінковий

(розглядається як реакція на зовнішні обставини), детерміністичний (вважається предиктором і наслідком особистісних змін), міжособистісний (як конфліктний емоційний стан), і структурно-динамічний (у контексті адаптації, психологічної напруги та переживань) [19].

Детальне вивчення цих напрямків дозволило нам розробити комплексну структурно-динамічну модель детермінації фрустраційних станів. Ця модель відрізняється від простої класифікації тим, що базується на багаторівневій типології, враховуючи різні аспекти (мотиваційні, поведінкові, когнітивні, рефлексивні, емоційно-вольові тощо), які визначають природу та зміст даного психологічного конструкту. Представлена модель відображає фрустрацію як психічний стан, що є результатом взаємодії особистісних конструктів і психологічних чинників, що впливають на формування цього стану і визначають його вплив на поведінку людини.

Враховуючи складність та багаторівневність психічної сфери людини, можна зазначити, що окремі компоненти цієї структури відіграють важливу роль у виникненні фрустраційних станів. Зокрема, мотиваційні, поведінкові, когнітивні та емоційно-вольові аспекти психіки є ключовими елементами нашого загального розуміння феномену фрустрації.

Ми вважаємо, що однією з центральних складових особистості є мотиваційно-спонукальна сфера, яка має два ієрархічні рівні існування: рівень функціональних потреб та рівень мотивів розвитку. Взаємодія людини з оточуючим світом на цих рівнях виступає як активний процес, спрямований на подолання перешкод у задоволенні важливих потреб [8].

У відповідь на фрустраційну ситуацію індивід переживає психічний стан, який є складним та нестабільним, і визначається різноманітними умовами та посередницькими факторами.

На сучасному етапі не існує єдиної методологічної школи для дослідження психічних станів. Більшість вчених відзначають, що поняття "стан" не є власне психологічною категорією, оскільки воно взяте з інших сфер знань, що ускладнює його тлумачення.

У загальному розумінні, стан відображає характеристику будь-якої системи щодо її положення у відношенні до оточуючої дійсності. У психологічній науці, стан визначається як умовне виділення певного моменту в психіці особи. У цьому контексті, фрустраційні стани можна поділити на дві категорії: ситуативні, які виникають у момент блокування потреби внаслідок конкретної ситуації, та особистісні, які є довготривалими та відображають індивідуальні властивості особистості [4].

Отже, хоча ситуація може впливати на поведінку людини, вона також виступає як активний суб'єкт зі своїми власними потребами та мотивами. Це свідчить про те, що якість регуляції поведінки не залежить виключно від об'єктивних обставин, але також від суб'єктивних характеристик.

У центрі цієї проблеми лежить утвердження, що під впливом життєвих обставин, таких як зміна життєвих орієнтирів та стереотипів, стається порушення задоволення звичних для людини потреб. В цьому контексті виникають відповідні емоційні прояви особистості, які, за словами С. Рубінштейна, можна розділити на три взаємопов'язані сфери: фізіологічні потреби особистості, інтереси матеріального плану та її духовні, моральні потреби. Однак життєві обставини не існують у вакуумі, вони сприймаються особистістю як складна комбінація факторів, що провокують певні події та індивідуальні особливості психіки [6].

Межею між звичайними життєвими умовами та тими, що змінюються, є ситуації життєдіяльності, у яких внаслідок психогенних чинників соціально-психологічні механізми втрачають можливість забезпечувати адекватне відображення та регулювання поведінки людини. Це може призводити до двох можливих варіантів: у першому випадку людина задовольняє свої потреби та мотиви, що сприяє розрядці мотиваційної системи та вирішенню проблеми через задоволення; у другому випадку потреби людини залишаються не задоволеними, що призводить до появи психічної напруги, яка впливає на продуктивність діяльності. Характер цього впливу визначається як самою ситуацією, так і особливостями особистості, її мотивацією та іншими

факторами. Наслідком цього є напруження мотиваційної системи людини та виникнення фрустраційної ситуації.

Рівень психічного напруження, і подальше виникнення фрустрації, непрямо залежать від обставин, що впливають на людину в конкретний момент. Одним з ключових факторів є мета і усвідомлення можливих шляхів і засобів її досягнення. Л. Божович пропонує розрізняти фрустрацію потреби, яка виникає внаслідок насильницького придушення її соціальними вимогами, незалежно від їх джерела (чи то від оточуючих, чи від самого суб'єкта), і ситуації, коли потреба залишається не задоволеною через відсутність відповідних засобів для її задоволення [2].

Вірменські дослідники Є. Киршбаум та А. Єремєєва виокремлюють чотири категорії таких протиріч, які призводять до незадоволення й напруження мотиваційної сфери (через різноманітні фрустратори): пасивний зовнішній спротив (наприклад, фізичні перешкоди на шляху до цілі), активний зовнішній спротив (заборони та загрози покарання від оточення), пасивний внутрішній спротив (свідомі або несвідомі комплекси неповноцінності, відчуття нездатності досягти мети), активний внутрішній спротив (внутрішні докори сумління).

Психофізичне напруження, яке передуює стану фрустрації, може виникати зміною статусу, соціальних ролей, цілей діяльності та цінностей особистості. Ці фактори розкривають ступінь залежності особистості від соціальних структур і визначають рівень активності в соціальних утвореннях. Такі стани є індивідуальними змінами, викликаними гострими життєвими кризами, обмеженнями або втратами, такими як взаємодія з іншими людьми, соціальні норми, інституції, а також втрата соціальних благ, престижу, репутації чи соціальних зв'язків. Після виникнення фрустраційної ситуації всі елементи фрустрації стають активними, змушуючи особистість шукати нові рішення, орієнтири та способи адаптації, а взагалі – нові ідеї, рішення та форми поведінки. У цьому контексті особистість розглядається як суб'єкт власної активності та трансформації. Індивідуальні відмінності людини, виявлені у

функціональних особливостях нервової системи, розумових, емоційних, моральних, вольових якостях, а також у потребах, інтересах, здібностях і характерологічних рисах, відіграють провідну роль в цьому процесі [2].

Стан фрустрації, згідно з Б. Ананьєвим, розглядається як реакція на перешкоди, що перешкоджають особистості в її діяльності, і виступають як порушення соціальних зв'язків, моральних втрат, зміни соціального статусу чи перешкоди у виконанні суспільних ролей. Фрустрація, як і інші емоційні стани, виникає в критичних ситуаціях, але її розвиток значною мірою визначається самою структурою особистості. У цьому контексті важливо відзначити рівень психологічної стійкості, яка визначається як характеристика, що забезпечує особистості стійкість до стресових впливів складних життєвих обставин. Психологічна стійкість формується разом з розвитком особистості і залежить від різних чинників, таких як тип нервової системи, досвід та рівень розвитку пізнавальних структур. У цьому контексті виникають певні моделі поведінки, які залежать від того, наскільки успішно особистість подолає фруструючу ситуацію. Зазначається, що дитина може успішно подолати фрустрації, якщо вони призводять до нового досвіду та сприяють процесу інтеграції індивідуального життєвого циклу зі значимими соціальними групами і контекстами [12].

Важливо розуміти та інтерпретувати кожен конкретну ситуацію, яку можна оцінювати за різними характеристиками, включаючи параметр, що розглядає такі ситуації як спектр з двома протилежними полюсами. Перший полюс включає проблемні ситуації, де не існують передбачені способи поведінки та мислення, а розв'язання полягає у створенні нових способів реалізації. Другий полюс характеризується "межевими ситуаціями", а фрустрація знаходиться між цими двома полюсами континууму.

Аналізуючи підходи різних авторів до цієї проблеми, було визначено, що більшість дослідників розглядають ситуацію як сукупність взаємопов'язаних елементів, які визначають активність суб'єкта та обмежують просторово-часові рамки її реалізації. Це визначення також застосовується до розуміння

фрустраційної ситуації, але вимагає врахування додаткового фактору - наявності перешкоди (фрустратора), яка перешкоджає досягненню важливих цілей особистості. Кожна фрустраційна ситуація є унікальною для кожної особистості і може відрізнятися за різними критеріями та принципами. Існують різні підходи до їх інтерпретації, класифікації та групування.

А. Налчаджян групує всі фрустраційні ситуації в кілька типових категорій, пов'язаних з процесом соціалізації, діяльністю в соціальній групі, боротьбою за соціальний статус та лідерство на різних рівнях соціальної структури, а також труднощами в сексуальному житті і т.д.

С. Розенцвейг у своїй евристичній теорії класифікує фрустраційні ситуації на кілька класів, включаючи внутрішню та зовнішню привацію, депривацію, а також конфлікт [17].

Актуальною є також класифікація фрустраційних ситуацій відповідно до ієрархії потреб А. Маслоу, де ситуації поділяються залежно від рівня потреб в самоактуалізації, любові та приналежності, безпеці, первинних потреб і т.д. Ф. Василюк розрізняє потреби, які можуть викликати патологічні стани, та ті, які є набутими, а фрустрація яких не призводить до серйозних психічних розладів. М. Вовк, у свою чергу, на основі концепції А. Маслоу, пропонує власну класифікацію фрустраційних ситуацій.

Повертаючись до структурних складових фрустрації, важливо відзначити, що коли значущі для особистості потреби залишаються невдоволеними через вплив різних фрустраторів, відбувається напруження мотиваційної системи в структурі особистості, що, в свою чергу, стає чинником, що спричиняє фрустрованість. Ми підтримуємо погляд тих авторів (М. Левітов, А. Налчаджян, Ф. Василюк та ін.), які розрізняють поняття фрустрованості і фрустрації, розуміючи під першим процес, який відбувається в психіці при впливі фрустратора, а під другим – психічний стан, що виникає в результаті процесу фрустрованості [9].

Поява фрустрованості пов'язана з неможливістю безпосередньої задоволення внутрішніх потреб людини (мотивів, прагнень, цінностей тощо) і ускладнена нездатністю суб'єкта впоратися з зовнішніми та внутрішніми умовами життєдіяльності. У цьому контексті Ф. Березін використовує термін "фрустраційна напруга", вказуючи, що рівень цієї напруги безпосередньо впливає на адаптаційні можливості людини.

Працюючи в цьому ракурсі, кілька психологів (включаючи Б. Ананьєва, М. Левітова та інших) розрізняють фрустраційні стани на три елементи: передфрустраційні, фрустраційні та постфрустраційні стани, що спричинені присутністю фрустратора. Такий підхід є доцільним, але потребує додаткових уточнень і більш глибокого аналізу структури феномену фрустрації [16].

Особливої уваги заслуговує психологічний аспект інтерпретації переходу людини від складної ситуації до самеї фрустраційної. Ф. Василюк визначає цей процес у двох вимірах: через втрату контролю з боку волі (де збивається поведінка) або через втрату контролю з боку свідомості (де втрачається мотивація). Деякі дослідники вважають, що фрустрацію викликають внутрішні конфлікти. Згідно з поглядом О. Леонтєва, суперечності між різними мотивами можуть породжувати конфлікти, які, за певних умов, відбиваються в психіці і стають частиною внутрішньої структури особистості. К. Левін розрізняє кілька видів конфліктів, таких як конфлікт рівнозначних позитивних можливостей, рівнозначних негативних можливостей та конфлікт позитивно-негативних можливостей.

Отже, фрустраційні ситуації внутрішньо інтегруються особистістю і породжують внутрішні конфлікти між мотивами та реальністю, що провокує відповідну реакцію, залежну від того, наскільки успішно (з точки зору конструктивності) фруструвальний поріг подолано. У цей момент важливі три складові: умови, за яких виникає конкретна фрустраційна ситуація, спадкові психофізіологічні особливості та особистісні соціально-психологічні характеристики, які вже присутні в структурі психіки конкретної людини.

Відповідно до умов, що визначають хід протікання фрустраційної ситуації і впливають на тип і напрямок потенційної реакції, враховуються такі характеристики, як тип, сила та ступінь випадковості фрустратора, глибина невдоволення, сила мотивів, кількість повторів, етап діяльності, вікові особливості, рівень очікувань і домагань, ступінь аверсивності об'єкта чи мети, інтенсивність і варіативність різних фруструючих змінних. Усі ці обставини є ситуативними і нестійкими параметрами окремої ситуації, що робить їх незалежними змінними у рівнянні фрустрація – фрустраційний поріг – реакція [3].

Однак друга складова – соціально-психологічні ознаки (особистісні і адаптаційні) – має діаметральну полярність і може змінюватися протягом часу (або за допомогою організованого психологічного супроводу). Серед цих характеристик варто відзначити рівень тривожності, самооцінку, локус-контролю та соціально-психологічну адаптацію, наявність акцентуацій характеру та індивідуальні особистісні риси.

Враховуючи це, можна припустити, що для кожної особистості існує оптимальний рівень фрустрованості, який сприяє формуванню, а при його відхиленні може призводити до деструктивних проявів фрустрації. Це визначається соціально-психологічними особливостями конкретної особистості, які впливають на оцінку ситуації і відповідну реакцію на неї (конструктивну чи неконструктивну). Цю позицію підтримують різні автори, серед яких О. Кузьміна, яка вказує на те, що деякі особистісні якості сприяють звільненню від фрустрації, тоді як інші можуть бути перешкодою на цьому шляху. Така взаємозв'язаність типу особистості та способів реагування на проблемну ситуацію також підтверджується в роботах І. Никольської та Р. Грановської [11].

Реакція людини на фрустраційну ситуацію є ситуативною та залежить від її позиції, яка формується на основі конкретного сприйняття ситуації. В. Ільїн зауважує, що зміна стану людини можлива лише тоді, коли вона усвідомлює значущість конкретного стимулу або подолає інерцію свого попереднього стану. Ця думка вказує на існування певного порогу тривалості, який визначає

стійкість особистості до впливу фрустратора. Якщо звичні потреби можуть бути переорганізовані через різні дії або умови, то фрустраційний поріг може бути успішно подоланий, що призводить до конструктивної реакції та пом'якшення фрустрації або навіть уникнення її. Така ситуація може відбутися за умови розрядки мотиваційної системи, подібно до того, як задоволення потреби веде до адаптивної поведінки, що залишається в межах норми. Це свідчить про толерантність особистості до впливу фрустраторів, що базується на здатності реалістично оцінювати ситуацію та передбачати можливі виходи з неї [8].

О. Прохоров зазначає, що гармонізація мотиваційної сфери та врегулювання конфліктів шляхом переосмислення цінностей може призвести до полегшення психічного стану. Це свідчить про зміну психічного стану з нерівноважного до стійкого. Важливо зазначити також погляд сучасного українського дослідника В. Юрченка, який підкреслює важливість соціально-психологічних аспектів в утворенні емоційних переживань. Це підкреслює актуальність досліджень зв'язку між соціально-психологічними ознаками та емоційними реакціями.

К. Ізард, американський психолог, додає до вже відомого постулату про значення емоцій у дослідженні фрустрації. Він стверджує, що на психологічному рівні емоції прямо впливають на толерантність особистості до фрустрації. Наприклад, радісні емоції підвищують фрустраційну толерантність, тоді як сумні можуть її знизити. Ця точка зору частково співпадає з підходом Л. Берковіца, який стверджує, що фрустрація призводить до агресивних тенденцій лише тоді, коли сприймається як негативна емоція. Наприклад, якщо людина вважає, що поведінка іншої особи спрямована проти неї особисто, емоції, пов'язані з невдачею, зміцнюються.

М. Левітов також зазначає, що емоційність є типовою рисою фрустрації. Він відзначає, що діти реагують на фрустрацію емоційніше, ніж дорослі, через їхні обмежені можливості адаптації. Це призводить до відповідної емоційної реакції. Загалом, у всіх цих підходах об'єднується ідея про те, що емоційне регулювання поведінки в фрустраційних ситуаціях визначається тим, як особа

сприймає можливість подолати перешкоду на шляху вирішення проблеми. Це формує відповідний поведінковий шаблон людини [4].

Рівень толерантності, який може бути низьким або високим, визначає конструктивність фрустраційних реакцій. У випадку низького рівня толерантності, навіть незначна дія фрустратора може викликати неадекватну поведінку. Ця проблема привертає увагу різних дослідників, таких як В. Белов, Н. Божок, М. Вовк та інші, які розглядають феномен фрустраційної толерантності з різних точок зору, як властивість, компетенцію або установку. Вони зауважують, що фрустрація та відповідна поведінка виникають лише тоді, коли почуття невдоволення досягають такого рівня, що впливає на толерантність. У цьому контексті Л. Кузнєцова визначає шість рівнів фрустрації особистості з власними характеристиками.

Також дослідники, як Т. Дубовицька та А. Ербегєєва, розглядають фрустрацію з позицій конструктивності-деструктивності наслідків. Вони вказують на конструктивні форми поведінки у стані фрустрації, такі як подолання перешкоди, пошук підтримки та інші. До деструктивної поведінки вони відносять негативні агресивні реакції, дезадаптивні стратегії та інші. А. Собчик пропонує більш загальну класифікацію, розрізняючи три можливі прояви емоційних станів у фрустраційній ситуації.

Є. Ільїн аналізує всі психічні стани, спрямовуючись на функціональні та психофізичні зміни, і висуває два можливі варіанти подальшого розвитку подій у фрустраційній ситуації, що впливають на силу та стійкість основного мотиву для людини. У першому випадку, який відомий як інтропунітивна реакція, починається процес самозвинувачення, і в результаті багаторазових невдач особа має бажання змінити або взагалі припинити свою діяльність. У другому випадку, при екстрапунітивній реакції, виникає агресивна реакція, спрямована на зовнішні об'єкти і супроводжується відчуттям злості та впертості.

Подальший перебіг змін, які відбуваються з людиною, пов'язаний з об'єднанням різних підсистем організму, які накопичуються у формі певного психічного стану, що виявляється через діяльність, поведінку, спілкування та

окремі переживання суб'єкта. У випадку неконструктивної реакції на дії фрустратора (за наявності вказаних умов) фрустрованість перетворюється на фрустраційний стан, що подальшому призводить до низки негативних наслідків, що стосуються як поведінкової, так і емоційно-вольової сфери особистості. З цього моменту фрустраційний стан виступає як збудник і мотив. Фрустрація, як стверджує Є. Пир'єв, ініціює активність пошуку, виступаючи як збудник, та спрямовує поведінку на подолання перешкод, виступаючи мотивом [17].

Адаптивні дії у цьому випадку розглядаються як конструктивні та спрямовані на вирішення проблеми (їх можна виявити у запобіжних заходах для уникнення подальшої фрустрації або у спрямованих на подолання або пошук шляхів виходу зі складної ситуації). Щодо психологічних механізмів, які забезпечують конструктивну поведінку при фрустрації, сучасні психологи визначають наступні: усвідомлення деструктивних і конструктивних виявів фрустрації та її причин, гнучкість у поведінці, стресостійкість, саморегуляція та самоконтроль негативних психічних переживань, культура спілкування; мобілізація внутрішніх ресурсів для підвищення самооцінки і впевненості у собі та інше.

Насупротив адаптивних дій можуть бути дезадаптивні, які виявляються у порушенні поведінки (афективні, девіантні, конфліктні, агресивні і т. д.) та породжують нові (зазвичай негативні) психічні стани (зокрема, депресивні, тривожні, агресивні і т. д.). Враховуючи позицію Ю. Сосновікової, що "психічні стани можуть бути як причиною, так і наслідком певної дії, вчинку, діяльності", ми можемо припустити, що вище згадані наслідки фрустрації, в своїй сукупності, призводять до поглиблення особистісних і адаптаційних детермінант (з негативною полюсною спрямованістю), які лягли в основу відповідної реакції на фрустраційну ситуацію, і, в результаті, стають передбачниками майбутньої неконструктивної реакції і появи ще більш глибокого фрустраційного стану. Ця точка зору знаходить підтвердження в теорії М. Левітова, який стверджував, що психічні стани, що характеризують

фрустрацію, "можуть бути короткочасними вибухами агресії або депресії, а можуть бути тривалими настроями, а в окремих випадках - залишати значний слід на психічній стороні особистості людини" [8].

Серед вчених як у вітчизняних, так і у зарубіжних, можна знайти подібні точки зору на те, як інтерпретувати типові реакції, що викликають стани фрустрації. Серед них варто зазначити переоцінку мети і бажань, що є найбільш конструктивною наслідковістю, опір, агресію (спрямовану на подолання реальної причини фрустрації), аутоагресію (яка може спричинити невротизацію особистості), агресію, спрямовану на уявного винуватця, втечу, уникнення негативного впливу ситуації, пасивно-захисні реакції (такі як апатія, субдепресивні та депресивні стани) та інші.

Повторне відчуття фрустрації може призвести до внутрішніх змін і закріплення в особистості певних характерних рис: агресивність, замкнутість у деяких випадках, а в інших - в'ялість, комплекс неповноцінності, відсутність ініціативи. Якщо людина залишається у стані фрустрації тривалий час, може розвинути невроз - захворювання, що виникає внаслідок конфлікту особистості з оточуючим середовищем через неспівпадіння між бажаннями та реальністю.

Такий висновок знайшов підтвердження у роботі української дослідниці А. Возняк, яка встановила стійкий зв'язок між невротизацією та соціальною фрустрацією учнів.

В результаті фрустрації може виникнути комплекс емоцій, що називається «тріадою ворожості», який може змінити поведінку під впливом почуття ворожості до себе та оточуючих людей і обставин. Рівень порушення самоконтролю відповідного психічного стану може виявитися у дезадаптації поведінки.

Є дослідження, що підкреслюють позитивний вплив фрустрації на розвиток особистості, зазначаючи, що саме в процесі подолання фрустрацій людина росте і розвивається, активуючи внутрішні ресурси для управління оточуючим середовищем та задоволення власних потреб. У таких випадках

помірне переживання фрустрації сприяє увазі на проблемі та шляхах її вирішення. Ми підтримуємо цю точку зору, проте зауважуємо, що подібний вплив фрустрації виявиться лише на сильну особистість, яка має відповідний набір індивідуальних рис та параметрів, що потребують розвитку через психологічний супровід, особливо під час молодшого шкільного віку [10].

У зворотньому випадку, коли негативні психічні стани переважають внаслідок тривалої фрустрації, це може негативно вплинути на формування та розвиток різних аспектів особистості, таких як можливості самореалізації, стилі поведінки, мислення, емоційні реакції та інші.

Проведений докладний аналіз та упорядкування наукових підходів до визначення критеріїв поведінки в фрустраційних ситуаціях (згадано Т. Дубовицьку, А. Ербегеєву, М. Левітова, С. Розенцвейга, О. Холодову, Є. Ягничера та інших) дозволило виокремити основні параметри їх оцінки. Під конструктивними реакціями зазвичай розуміються ті, що вважаються адекватними, свідомими та спрямованими на позитивне вирішення ситуації, з усвідомленням можливості вирішення проблеми без зовнішнього втручання або з плануванням самостійних кроків до її успішного розв'язання. У свою чергу, неконструктивні реакції проявляються у вираженому самозахисті, орієнтованому на фіксацію на перешкоді, відмові від пошуку адекватних рішень та на звинуваченні оточуючих або себе у виникненні поточної фрустраційної ситуації. Гармонійний профіль поведінки учнів характеризується рівномірним розподілом по усім згаданим параметрам. Це може свідчити про здатність особистості до гнучкої, адаптивної поведінки та здатність до використання різноманітних стратегій подолання труднощів, які виникають у конкретних фрустраційних ситуаціях [4].

Отже, феномен фрустрації можна розглядати як складну структурно-системну формацію, яка має циклічний характер і включає багаторівневий та складний процес переходу від почуття фрустрації до фактичного стану фрустрації. Цей процес керується складним поєднанням внутрішніх когнітивно-інформаційних, емоційно-вольових та мотиваційно-поведінкових процесів, які

виступають основними факторами, діючими відповідно до соціально-нормативного контексту конкретної ситуації фрустрації. Вивчення вказаних аспектів є ускладненим через ряд методологічних труднощів, що виникають під час пошуку оптимальних методів реєстрації та аналізу важливих змін, що відбуваються як зовнішньо, так і в середині людини під час повторення фрустраційних ситуацій.

1.3. Види та прояви фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку

Фрустраційні реакції у дітей молодшого шкільного віку є невід'ємною частиною їхнього розвитку та адаптації до навколишнього середовища. Вони можуть виникати внаслідок різноманітних ситуацій та викликати різні види поведінкової, емоційної та психологічної реакцій. Розуміння цих реакцій є важливим для батьків, вчителів та фахівців, які працюють з дітьми, оскільки вони можуть впливати на подальший розвиток та благополуччя дитини.

Один з типових видів фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку - це агресивна поведінка. Діти можуть виявляти свій гнів та розлючення шляхом бунту або агресії до оточуючих. Це може виявлятися у вигляді фізичних конфліктів з іншими дітьми або навіть у взаємодії з дорослими. Агресивна поведінка може бути спрямована на вираження невдоволення, а також може бути спробою вплинути на оточуючих та змінити ситуацію.

Інший типовий вид фрустраційних реакцій - це пасивна поведінка. Деякі діти можуть реагувати на фрустрацію відчуттям безсилля та втратою інтересу до діяльності. Вони можуть відмовлятися виконувати завдання або відчувати втрату інтересу до навчання. Пасивна поведінка може виявлятися у формі відмови взяти участь у різних видах ігор або додаткових занять. Діти також можуть відчувати відчуття безпомічності та втрати надії на зміну ситуації.

Крім того, деякі діти можуть проявляти реакцію у вигляді самоушкодження або самокритики. Вони можуть винуватити себе у невдачах або відчувати себе

безсиллими. Це може призвести до зниження самооцінки та розвитку тривожних станів. Самоушкодження може включати в себе такі дії, як удари собі по тілу або намагання спричинити собі біль. Самокритика може виявлятися у відмові вірити у власні здібності та здатності [18].

Також важливо враховувати, що деякі діти можуть проявляти фізіологічну напругу внаслідок фрустрації. Це може включати в себе головні болі, шлункові болі або інші форми дискомфорту. Фізіологічні симптоми можуть бути результатом стресу, пов'язаного з невдачею або незадоволенням.

Загалом, фрустраційні реакції у дітей молодшого шкільного віку можуть мати різноманітні прояви, включаючи агресію, пасивність, самокритику та фізіологічну напругу. Розуміння цих реакцій допомагає батькам, вчителям та іншим дорослим в наданні підтримки та допомоги дітям у подоланні фрустраційних ситуацій та виробленні стратегій адаптації до них.

У дітей молодшого шкільного віку фрустраційні реакції можуть мати різноманітні прояви, оскільки цей період є важливим для їхнього психічного та емоційного розвитку. Розуміння особливостей цих реакцій допомагає батькам, вчителям та психологам надавати дітям необхідну підтримку та допомогу у подоланні труднощів.

Один з основних проявів фрустрацій у дітей молодшого шкільного віку - це емоційні вибухи. У зв'язку з незрілістю емоційного контролю, діти можуть виявляти гнів, розлючення та інші негативні емоції у вигляді сліз, крику або навіть агресії до оточуючих. Це може бути спробою виразити своє невдоволення та отримати увагу дорослих [10].

Крім того, діти молодшого шкільного віку можуть проявляти фізіологічні симптоми фрустрації. Це може включати в себе головні болі, шлункові болі або навіть проблеми зі сном. Фізіологічні прояви фрустрації можуть бути результатом стресу, пов'язаного з невдачею або незадоволенням.

Іншим типовим проявом фрустрацій у дітей молодшого шкільного віку є зниження самооцінки та відчуття безсилля. Діти можуть почувати себе

невпевненими у власних здібностях та здатностях. Це може призвести до відмови виконувати завдання або втрати інтересу до навчання.

Також важливо враховувати, що деякі діти можуть реагувати на фрустрацію ізоляцією або відмовою взяти участь у спільних діях з іншими дітьми. Це може бути спробою уникнути неприємних ситуацій та знайти затишок у самотності.

Загалом, особливості прояву фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку є різноманітними і можуть включати емоційні вибухи, фізіологічні симптоми, зниження самооцінки та ізоляцію. Розуміння цих особливостей допомагає дорослим надавати дітям необхідну підтримку та допомогу у подоланні труднощів і виробленні стратегій адаптації до них.

1.4. Фактори, що впливають на розвиток фрустраційних реакцій у дітей

Розвиток фрустраційних реакцій у дітей є комплексним процесом, на який впливають різноманітні фактори. Розуміння цих факторів допомагає батькам, вчителям та психологам вчасно виявляти та ефективно управляти ситуаціями, які можуть призвести до фрустрацій у дітей.

Один з ключових факторів, що впливає на розвиток фрустрацій у дітей, - це незрілість їхньої емоційної регуляції. У молодшому віці діти часто ще не вміють ефективно виражати свої емоції та контролювати їх. Це може призвести до ситуацій, коли навіть невеликі труднощі можуть викликати сильний емоційний стрес та фрустрацію [3].

До інших факторів, що впливають на розвиток фрустрацій у дітей, входять соціальне оточення та взаємодія з оточуючими. Наприклад, конфлікти з однолітками або негативна реакція оточуючих дорослих можуть викликати в дитини почуття невпевненості та безсилля, що сприяє розвитку фрустраційних реакцій.

Також важливим фактором є індивідуальні особливості дитини, такі як її темперамент та особистісні риси. Деякі діти можуть бути більш схильними до фрустраційних реакцій через свою природну схильність до емоційної чутливості або перфекціонізму.

Крім того, фактором, що впливає на розвиток фрустрацій у дітей, є їхнє відношення до навчання та успіхів у ньому. Наприклад, невдачі у шкільних справах або відчуття невпевненості у власних здібностях можуть сприяти розвитку фрустрацій та негативних емоцій.

Загалом, розвиток фрустраційних реакцій у дітей є багатограним процесом, на який впливають емоційна незрілість, соціальне оточення, індивідуальні особливості та відношення до навчання. Розуміння цих факторів допомагає створити сприятливі умови для психічного та емоційного розвитку дітей.

Розвиток фрустраційних реакцій у дітей може залежати від численних факторів, які можна умовно поділити на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні фактори:

– вік та емоційний розвиток: маленькі діти ще не вміють емоційно регулювати себе, тому вони частіше реагують на фрустрацію гнівом, плачем або істериками. З віком діти навчаються краще справлятися зі своїми емоціями, і фрустраційні реакції стають менш інтенсивними;

– темперамент: деякі діти від природи більш емоційні та збудливі, ніж інші, тому вони частіше реагують на фрустрацію гнівом або плачем;

– індивідуальні особливості: деякі діти більш чутливі до певних ситуацій, які можуть викликати фрустрацію, наприклад, до шуму, натовпу або змін у їхньому звичному розпорядку дня;

– когнітивні здібності: діти з обмеженими когнітивними здібностями можуть мати труднощі з розумінням та вирішенням проблем, що може призвести до фрустрації;

– психічні розлади: деякі психічні розлади, такі як тривожний розлад або розлад дефіциту уваги та гіперактивності (РДУГ), можуть зробити дітей більш схильними до фрустрації [16].

Зовнішні фактори:

– сімейні стосунки: діти, які живуть у сім'ях з високим рівнем конфліктів або насильства, частіше реагують на фрустрацію гнівом або агресією.

– виховні методи: авторитарні або недбалі методи виховання можуть збільшити ризик розвитку фрустраційних реакцій у дітей;

– соціальні стосунки: діти, які мають проблеми з спілкуванням з однолітками або які зазнають цькування, частіше реагують на фрустрацію гнівом або замкнутістю;

– навчальне середовище: діти, які відчувають труднощі в навчанні або які відчувають, що до них ставляться несправедливо в школі, частіше реагують на фрустрацію гнівом або апатією.

Важливо зазначити, що фрустрація – це нормальна емоція, яку всі діти відчувають час від часу. Однак, якщо фрустраційні реакції у дитини стають інтенсивними, частими або заважають їй у повсякденному житті, важливо звернутися за допомогою до фахівця.

У розділі 1 "Теоретичний аналіз фрустраційних реакцій дітей молодшого шкільного віку" проведено комплексний аналіз поняття фрустрації та її особливостей, вивчені психологічні аспекти реакцій на фрустрацію, досліджено різноманітні види та прояви фрустраційних реакцій у цієї вікової категорії дітей, а також виявлено фактори, які впливають на їх розвиток.

Аналіз результатів дослідження показав, що фрустраційні реакції у дітей молодшого шкільного віку є складним і многогранним явищем, яке відображається на їхньому психічному та емоційному стані. Вони можуть мати різні форми прояву, включаючи агресію, апатію, самозвинувачення та інші. Розвиток таких реакцій залежить від ряду чинників, таких як соціальне середовище, виховання, особистісні особливості та т. д.

Отже, на основі проведеного аналізу можна зробити висновок про важливість подальшого вивчення фрустраційних реакцій у дітей молодшого шкільного віку та розробку ефективних методів їхньої діагностики та корекції. Це допоможе створити сприятливі умови для психічного та емоційного розвитку дітей та забезпечити їхню успішну адаптацію у суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Характеристика вибірки та методів дослідження

Проведене емпіричне дослідження спрямоване на оцінку рівня фрустрації школярів молодшого шкільного віку, конкретно - молодшого. Експеримент проводився у Черкаській загальноосвітній школі I-III ступенів №6, що входить до складу Черкаської міської ради. Дослідження включало у себе 20 учнів, які навчаються в 4 класі цієї школи. Респонденти були різноманітні за статевими та індивідуально-психологічними характеристиками, зокрема, у вибірковій сукупності було 10 осіб жіночої статі та 10 чоловічої.

Для дослідження були використані наступні психодіагностичні методики:

1) методика експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації, розроблена В. Бойко, та методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана, які мали на меті визначити суб'єктивно означене джерело детермінації фрустраційного стану (зовнішнє чи внутрішнє);

2) тест "Самооцінка психічних станів" Г. Айзенка, який дозволяв визначити емоційний компонент фрустрації шляхом визначення співвідношення різних негативних емоційних станів;

3) методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (адаптація Н. Тарабріної), що мала на меті дослідити поведінковий компонент фрустрації за спрямованістю та типом фіксації.

Під час проведення зазначених вище психодіагностичних методик нами було визначено, що низький рівень особистісної фрустрації відзначається у 36,0% учнів молодшого шкільного віку, середній рівень - у 47,0%, а високий - лише у 17,0%.

1.2. Аналіз отриманих результатів

Учні класів з високим рівнем особистісної фрустрації (17,0%) мають тенденцію до порушення міжособистісної взаємодії, виявляють негативні емоційні реакції та відчувають відчуженість. Характеристика емоційних переживань цих учнів залежить від можливості зняття напруження, яке може зменшуватися, зникати або зростати. Якщо надмірне напруження не знаходить виходу, фрустрація може виражатися у дратівливості, роздратуванні та агресивності. Реакція у вигляді агресивних дій виникає у цих учнів у випадку, коли внутрішня напруженість "шукає" виходу через іншу людину, яку вони усвідомлюють як зовнішню причину негативного емоційного стану.

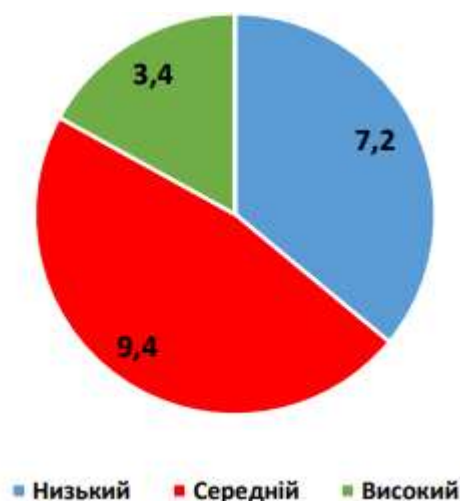

Рис. 2.1 Експрес-діагностика рівня особистісної фрустрації (В. Бойко)

Розглянемо частоту переживання та рівні прояву фрустрації у учнів (Рис. 2.1). Це дозволяє переконатись, що найбільш вираженим є середній рівень прояву негативних емоційних переживань, які у нашому дослідженні розглядаються як ті, що потенційно викликають фрустраційну поведінку. Тобто 50,7% учнів із середнім рівнем тривожності та, наприклад, 45,3% – агресивності, можуть виявляти фрустраційні реакції у своїй поведінці як відповідь на переживання не лише незадоволеної потреби, але й незадоволення від актуального негативного переживання.

Особливу увагу хочемо звернути на те, що в інтерпретаційних можливостях методик, які ми використовували, зазначається, що високий рівень фрустрації проявляється у гнітючій напрузі, тривожності, відчутті безвихідності і відчаю. Такі ситуації сприймаються учнем як невідворотна загроза досягненню значущої для нього мети, реалізації тої або іншої потреби. Сила фрустрації залежить як від рівня значущості дії, що блокується, так і від близькості до поставленої мети. Внаслідок фрустрації спостерігається залишкова невпевненість у собі, а також фіксація способів дії, що застосовувалися в ситуації фрустрації.

Таким чином, тривожність та ригідні прояви, а також агресивність, є ключовими складовими емоційного відчуття фрустрації (по горизонталі), в той час як фрустрація, відповідно до нашої початкової моделі дослідження, виражає рівень незадоволення потреби (по вертикалі). Ми також враховуємо можливість, що почуття тривожності можуть викликати захисну поведінку, таку як агресія або самоагресія, і навпаки. Для виявлення та оцінки таких психічних станів, як тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність, ми використовували тест "Самооцінка психічних станів" Г. Айзенка. Цей тест складається з чотирьох блоків, кожен з яких містить десять тверджень. Кожне твердження оцінюється з урахуванням частоти виникнення певного стану: 2 бали, якщо стан виникає часто, 1 - якщо рідко, і 0 - якщо цей стан зовсім не характерний для особистості. За автором, твердження першого блоку (1-10 тверджень) оцінюються за шкалою тривожності, де 0-7 балів свідчать про відсутність тривожності, 8-14 балів - про прийнятний рівень або середню тривожність, а 15-20 балів - про високий рівень тривожності.

Питання другого блоку оцінюють прояви фрустрації, де бали від 0 до 7 свідчать про відсутність, стійкість до невдач та відсутність страху перед труднощами; сума балів від 8 до 14 вказує на середній рівень фрустрації; а бали від 15 до 20 свідчать про наявність фрустрації, низьку самооцінку та схильність до уникнення труднощів.

Третій блок аналізує прояви агресивності, де бали від 0 до 7 характеризують спокійну та витриману особистість; від 8 до 14 визначають середній рівень агресивності; а бали від 15 до 20 свідчать про високий рівень агресивності, нестриманість та труднощі у спілкуванні та роботі з людьми.

Останній (четвертий) блок визначає рівень ригідності, де відсутність ригідності та легке переключення характеризуються балами від 0 до 7; середній рівень – від 8 до 14 балів; а високий рівень ригідності, незмінність поведінки, переконань та поглядів, навіть якщо вони відповідають реальним обставинам у житті, відображаються балами від 15 до 20.

За шкалою "Тривожність" тесту "Самооцінка психічних станів" Г. Айзенка, у 52% учнів виявлено низький рівень її прояву, середній – у 39%, високий – у 9%. За шкалою "Фрустрація" низький рівень її прояву діагностовано в 48 % опитаних, середній – у 42%, високого рівня цього показника не виявлено. За шкалою "Агресивність" низький рівень притаманний 33% досліджуваних, середній – 58%, високий – 9%. За шкалою "Ригідність" низький рівень отримали 24% респондентів, середній – 67%, високий – 9%. Результати дослідження за цією методикою представлено на рис. 2.2.

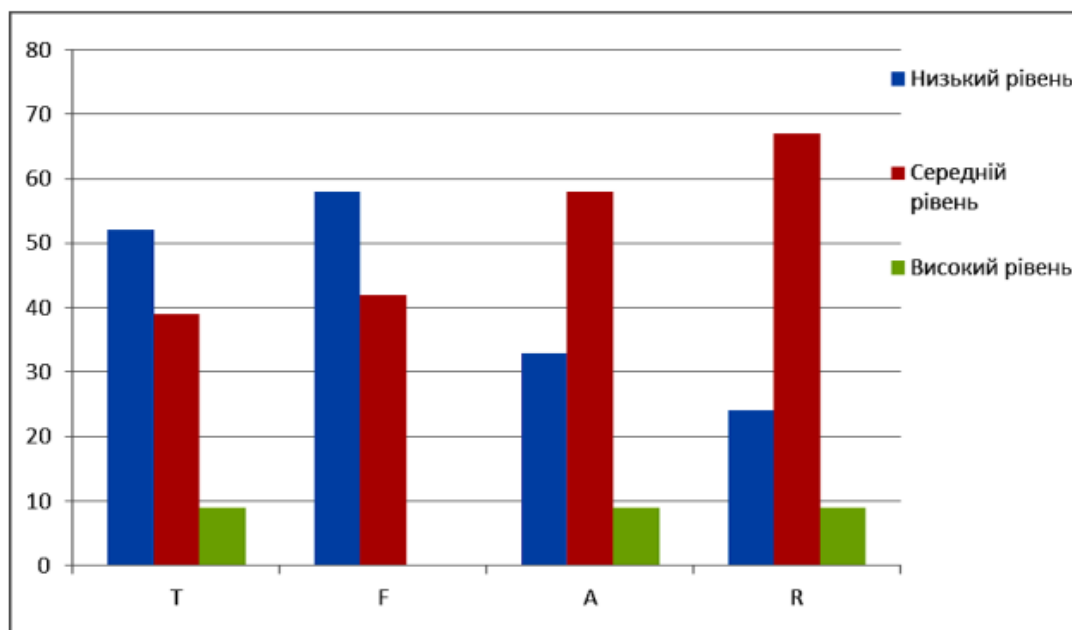

Рис. 2.2. Самооцінка психічних станів за Г. Айзенком, % Примітка. F – шкала «Фрустрація»; T – шкала «Тривожність»; A – шкала «Агресія»; R – шкала «Ригідність»

Отже, учням класів в основному властиві низькі й середні рівні таких психічних станів, як тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність. На першому місці серед цих психічних станів за інтенсивністю проявляється ригідність. Варто зауважити, що учні виявили високий рівень тривожності, агресивності й ригідності. Вони мають однаковий відсотковий показник – 9 %. Однак високий рівень фрустрації цій групі учнів не властивий. Фрустрація є найменш вираженою серед цих психічних станів. У більшості випадків фрустрація відсутня, а у решти є середній її рівень. Отже, отримавши результати самооцінки психічних станів за методикою Г. Айзенка, можемо зробити висновок, що високий рівень фрустрації у досліджуваних не типовий. Менше половини можуть відчувати фрустрацію середнього рівня. Учасники з середнім рівнем фрустрації можуть звинувачувати себе у неприємностях, навіть якщо на це немає достатніх причин. Деякі ситуації й стани можуть здаватися безвихідними для них, що може призвести до відчуття беззахисності та відчаю. Учасники з низьким рівнем цієї характеристики заявили, що вони готові вчитися на власних помилках та уникати повторення негативного досвіду. Хоча іноді вони можуть відчувати розгубленість, але вони здатні подолати це самостійно.

Іншою методикою, яку ми використовували, була «Оцінка рівня соціальної фрустрації» за Л. Вассерманом. Учасникам дослідження потрібно було оцінити, наскільки вони задоволені різними аспектами свого життя та досягненнями в соціальних ієрархіях, їхніми стосунками з сім'єю, друзями, умовами проживання, навчанням. Висновки щодо рівня соціальної фрустрації робилися на основі середнього балу за кожним пунктом. Чим вище бал, тим вищий рівень соціальної фрустрації. Наприклад, виділяються дуже високий рівень фрустрації (3,5–4 бали); підвищений (3,0–3,4 бала); помірний (2,5–2,9 бала); невизначений (2,0–2,4 бала); знижений рівень фрустрації (1,5–1,9); дуже низький (0,5–1,4 бала) і відсутність (майже відсутність) фрустрації 0–0,5 бала. Також було виявлено, що лише 13,3% учасників дослідження мають дуже високий рівень соціальної фрустрації, 4,7% – підвищений, 16,0% – помірний, 14,0% –

невизначений, 8,7% – знижений, 30,6% – низький і 12,7% учнів не мають соціальної фрустрації.

Рис. 2.3 «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» Л. Вассермана

У відміну від особистісної, соціальна фрустрація – це форма психічної напруги, що виникає внаслідок незадоволеності особистими досягненнями та статусом учня в соціальних ієрархіях, зокрема в класному колективі та серед друзів. Високий та підвищений рівень соціальної фрустрації свідчить про недостатнє адаптування школярів до соціуму, обмежену комунікативну взаємодію, нездатність встановлювати стосунки з однолітками, незадоволеність професійним вибором, а також низьку успішність у навчанні. Такі учні часто відчують відчуженість та апатію, стикаються з проблемами у навчанні та спілкуванні, а також переживають невдачі у досягненні своїх цілей. Високі показники стійкої тенденції до фрустрації у 13,3% респондентів свідчать про те, що особистість втрачає здатність усвідомлювати та працювати над власними потребами та бажаннями, що є мотиваторами досягнення значних професійних результатів. У стані фрустрації людина практично постійно перебуває в негативному емоційному стані, викликаною невідступною думкою: "Я хочу, але не можу". Вона має потреби і бажання, але вони не можуть бути реалізовані; вона ставить перед собою цілі, але вони не досяжні через зовнішні обставини, обмеження, брак коштів або внутрішні ресурси.

Запропоновані методики використовувалися в комплексі, що дозволило отримати різноманітні якісні та кількісні показники психологічних особливостей фрустраційної поведінки та її компонентів у учнів. Варто відзначити, що деякі учні сприймали дослідження з певним підозрою та задавали багато питань щодо нього. Однак більшість респондентів ставилися до процесу діагностики з розумінням і без непотрібних підозр. Спостереження дозволило нам виокремити такі поведінкові реакції, які не завжди інтерпретувалися, або які учні не бажали описувати чи пояснювати. Ми спостерігали за психологічними фактами поведінки та діяльності учнів під час проведення дослідження. Наше спостереження обмежувалося лише реєстрацією фактів. Перед початком спостереження ми попередньо розробили програму та план спостереження, визначили час, особливості фіксації даних спостереження. Учасники дослідження не були попереджені про те, що їх спостерігатимуть, тому їхня поведінка була природною, що дозволило отримати об'єктивні результати.

В якості додаткового методу використовувалася бесіда. Це передбачало обговорення особливостей поведінкових реакцій та стану справ. Бесіда в основному використовувалася для встановлення довірчих відносин із учнями; вона проводилася відкрито й невимушено, допомагала уточнити ті моменти, які були важливі під час аналізу результатів тестування. Стан фрустрації негативно впливає на функціонування організму, поступово виснажує його сили та послаблює нервову систему. Усунення фруструючих обставин зазвичай допомагає зняти нервову напругу. Особистість, яка перебуває в стані фрустрації, може виявляти неприємність у спілкуванні, реагувати на події в межах свого стереотипу емоційної поведінки – некомунікабельності, енергетичного перенавантаження. Фрустрованість часто проявляється жорсткою експресією, схильністю до виразного вияву негативних емоцій, грубістю та ворожістю.

У методиці Розенцвейга учням пропонується висловити свої уявлення та емоційні реакції на зображену ситуацію. Аналіз та тлумачення даних, отриманих за допомогою таких методів, як спостереження, бесіда та

тестування, дозволили нам визначити наступні показники. Серед учнів виявлені різні типи реакцій на фрустрацію. Найбільш поширеною є інтрапунітивна реакція (36%), коли учні спрямовують свою увагу на себе, приймають на себе вину або відповідальність за усунення виниклої ситуації. Фрустраційна реакція не викликає осуду з їх боку, а навпаки, сприймається як корисна для самого себе. Екстрапунітивна реакція, яка спостерігається у 34% учнів, спрямована на зовнішні причини фрустрації, іноді вимагає втручання третьої особи для розв'язання конфлікту. Імпунітивна реакція на фрустрацію, яка виявлена у 30% учнів, відображає відсутність звинувачення як з боку оточення, так і самого себе. Отримані результати показують високі показники екстрапунітивної та імпунітивної реакцій на фрустрацію, що може впливати на міжособистісні відносини учнів і викликати труднощі у спілкуванні з дорослими і ровесниками. Також за допомогою цієї методики ми вивчили типи реакцій на фрустрацію. Виявлено, що найбільш поширеною є інтрапунітивна реакція з типом "фіксація на перешкоді" - 60%. Підвищений показник інтрапунітивного типу свідчить про занадто високий рівень самокритичності або невпевненості у собі учнів, низький або нестабільний рівень загальної самооцінки.

Дані, представлені у Таблиці 2.1 (Додаток Б), числово відтворюють основні тенденції у реакціях учнів. Важливо відзначити, що не всі випробувані виявили високий рівень агресії, тривожності, ригідності або фрустрації. Колонка "провідні психічні стани" відображає, скоріше, тенденцію досліджуваних, а не силу виявлення провідного емоційного реагування.

Учні, які часто переживають агресивні психічні стани, виявляють схильність до екстрапунітивних реакцій. Ті, хто часто досвіджує тривожні стани, найчастіше виявляють інтропунітивні реакції. Ті, хто часто переживає ригідність як психічний стан, виявляють схильність до імпунітивних реакцій з фіксацією на перешкоді. Учні, які часто переживають стан фрустрації, схильні до імпунітивних реакцій. Найчастіше спостерігаються імпунітивні реакції з фіксацією на перешкоді, а найрідше - імпунітивні реакції з фіксацією на самозахисті.

Найбільший інтерес викликають ті ситуації, що зображені на картинках, на яких учні найбільше затримувалися або реагували найбільш емоційно. Найбільш часті емоційні відгуки на картинки наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Кількісні результати респондентів
«Методика вивчення фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом
(адаптація Н. Тарабріної)»

№ картинки	Зміст картинки	Висловлювання
6	Жінка бере книги в бібліотеці, а їй не дозволяють узяти книг більше, ніж належить за бібліотечним правилами	«Але мені треба ...», «Ви ж самі, мабуть, більше берете ...», «Вибачте, але дуже треба»
8	Один молодий чоловік каже іншому: «Твоя подруга запросила мене сьогодні ввечері на танці. Вона сказала, що ти не прийдеш»	«Ну, і що?», «Це яка з них?», «А ти їй нав'язався, напевно».
10	Одні людина каже іншому: «Ви брехун! Ви самі це знаєте!»	«Сам ти брехун!», «Це в чому ж?», «На себе подивися!»
14	Одна подруга говорить іншій: «Вона повинна бути тут вже 10 хвилин тому»	Викликає більш яскраву реакцію у дівчат. «Нічого, почекаємо, але висловимося», «Гаразд, нічого її більше чекати, коли вона так ставиться до нас»

Використання методики Розенцвейга видається досить вдалим, оскільки складно відтворити реальний конфлікт або опитувати учасників на місці "високого напруження". Кожен стимул-картинка містить в собі "емоційний" заряд, що зростає зі зростанням фрустрації. Випробуваний, навіть несвідомо, опиняється у ситуації, де він реагує першочергово, відповідно до свого природного способу.

Агресивність чітко визначає екстрапунітивну реакцію, відкидаючи інтропунітивну. Агресивні люди сприймають джерело та причину конфлікту поза собою. У випробуваних, які демонструють тривожність, переважає

фіксація на перешкоді. Це можна пояснити переважною мотивацією тривожних осіб, які частіше спрямовані на уникнення невдач, а не на досягнення.

Тривожні особистості часто вражають беззахисністю. Ригідні, ймовірно, не шукають винних у конфлікті. Можливо, вони просто не встигають адаптуватися до швидко змінних конфліктних ситуацій. У юнаків і дівчат, які мають ознаки фрустрації, які суттєво схильні до стресу, загалом не спостерігається важливого зв'язку між фрустрацією та способом реагування в конфлікті.

Таблиця 2.2

**Кількісні результати респондентів за фактором емоційного реагування
«Методика вивчення фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом
(адаптація Н. Тарабріної)»**

Фактор емоційного реагування	№ іспиту	Частота різних реакцій на фрустрацію (% На підвбірках «агресивність», «тривожність», «ригідність», «фрустрація»)
Агресивність	1, 2, 3, 6, 9, 11; 15; 19	I, E, E *, E, E *, E, e, E, I, I, E E = 45%
Тривожність	4; 5; 7; 8; 13; 18	I, I, M, I *, M *, i, I, I *, E *, E, e I = 30%
Ригідність	14; 16; 20	M *, M *, m M * = 67%
Фрустрація	10; 12; 17	E, E, I, M, m E = 40%

Вивчення виявило, що учням цієї вікової групи властива наявність найбільш деформованих профілів у реагуванні на фрустрацію, де переважають екстрапунітивні реакції, які поєднуються з самозахисними реакціями. У цьому віці збільшується сфера спілкування, подовжується соціалізація та формується суб'єктна позиція дитини, що призводить до збільшення кількості ситуацій, де звичні методи реагування часто недостатні для вирішення проблем.

Це свідчить про тенденцію учнів до значного фіксування на труднощах та оцінювання ситуації фрустрації як загрози для особистого "Я". Такі учні характеризуються низьким рівнем відповідальності за наслідки своїх дій та

відмовою визнавати свою провину, що сполучається з перекладанням відповідальності за виникнення ситуації фрустрації на інших осіб.

Цікавим виявився висновок нашого дослідження щодо зв'язку між емоційними процесами та спрямуванням і типом реакції особистості в ситуаціях міжособистісних конфліктів.

Основною метою дослідження було вивчення особливостей фрустрації учнів в молодшому шкільному віці. Ми використали підібраний психодіагностичний інструментарій для емпіричного дослідження психологічних особливостей прояву фрустрації учнів молодшого шкільного віку. Виявилось, що значний вплив на прояви фрустрації у учнів мають їх навчальні досягнення, міжособистісні відносини з педагогічним колективом, однокласниками та внутрішньосімейні зв'язки.

Для деяких учнів кризові наслідки реформ у системі середньої освіти, а також загострення суспільного життя та особисті труднощі переживаються у вигляді негативних емоційних станів, що викликають фрустраційні реакції у повсякденному житті та навчальній діяльності.

У процесі нашого дослідження було встановлено реальну взаємодію між факторами емоційного реагування учнів під час фрустраційних ситуацій та їх вибором спрямованості та типу реагування. Головний висновок полягає в тому, що емоційні процеси мають значний вплив на вибір спрямованості реакції особистістю, а тип реагування менш визначальний у цьому процесі.

Після аналізу отриманих даних ми прийшли до висновку, що серед учнів найпоширенішою є інтрапунітивна реакція на фрустрацію - 36%. Екстрапунітивна реакція має відсоткове значення 34%, а імпунітивна - 30%.

Також виявлено, що найбільш поширеною є інтрапунітивна реакція з типом "фіксація на перешкоді" - 60%. Підвищений рівень інтрапунітивної реакції вказує на надмірну самокритичність або невпевненість учнів, знижений або нестабільний рівень загальної самоповаги.

Згідно з дослідженнями, 36,0% учнів мали низький рівень особистісної фрустрації, 47,0% - середній рівень, а 17,0% - високий рівень. За шкалою "Тривожність", 52% учнів мали низький рівень прояву, 39% - середній, а 9% - високий. За шкалою "Фрустрація", 58% мали низький рівень, 42% - середній, а високого рівня не виявлено. За шкалою "Агресивність", 33% мали низький рівень, 58% - середній, а 9% - високий. За шкалою "Ригідність", 24% мали низький рівень, 67% - середній, а 9% - високий.

ВИСНОВКИ

Дослідження особливостей фрустраційних реакцій дітей молодшого шкільного віку розкриває складність їхнього емоційного розвитку. Виявлено, що такі фактори, як успіхи в навчанні, міжособистісні відносини та зовнішні подразники, можуть впливати на прояви фрустрації у цієї вікової групи. Деякі діти виявляють тенденцію до переважання екстрапунітивних реакцій, коли вони спрямовані на зовнішні об'єкти або особи, в той час як інші виявляють інтрапунітивні реакції, які зосереджені на самому собі. Дослідження також показує, що емоційна стабільність та самоповага відіграють важливу роль у формуванні фрустраційних реакцій. Розуміння цих особливостей може допомогти батькам, вчителям і психологам краще розуміти та ефективніше реагувати на емоційні потреби дітей молодшого шкільного віку.

У роботі ми проводили дослідження які показують, що молодшим школярам властиві переважно низькі й середні рівні психічних станів, таких як тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність. Найбільш поширеним серед них є прояв ригідності. Водночас, учні виявили високі рівні тривожності, агресивності й ригідності. Відсоткове співвідношення їхніх проявів становить кожен. Проте високий рівень фрустрації не є типовим для цієї групи досліджуваних.

Застосування методики «Діагностика соціальної фрустрованості» Л. Вассермана дозволило дослідити особливості фрустраційних чинників, що впливають на молодших школярів. Цей тест дозволяє визначити рівень задоволеності різними сферами їхнього життя.

Наявний діапазон рівнів соціальної фрустрованості у молодших школярів: від дуже високого до низького. Згідно з тестуванням, лише 13,3% мають дуже високий рівень, 4,7% - підвищений, 16,0% - помірний, 14,0% - невизначений, 8,7% - знижений, 30,6% - низький, а 12,7% не виявлено проявів соціальної фрустрації.

Неясний рівень фрустрованості, що спостерігається у невеликій кількості респондентів, може свідчити про їхню невпевненість у власному статусі в соціальній ієрархії. Із відповідей опитуваних, що мають невизначений рівень соціальної фрустрованості, можна зробити висновок, що їм складно визначитися з оцінкою відносно освіти та взаємин з однолітками, а в інших аспектах вони або задоволені, більшою мірою чи повністю незадоволені.

Забезпечення допомоги особистості у формуванні повноцінних стратегій подолання важких життєвих ситуацій на основі усвідомлення структури механізмів власного психологічного захисту є важливим завданням. Психотренінг, який поєднує в собі всі способи корегування особистості, може бути ефективним інструментом у цьому процесі, спрямованим на підвищення психосоціальної гармонії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божок Н. О. Психологічний аналіз дослідження фрустраційної толерантності в студентському віці. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. № 28 (52). С. 178 – 186.
2. Божок О. О. Емпіричне дослідження соціальних та психологічних детермінант виникнення фрустрації у період дорослішання. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2010. № 1 (28). С. 74 – 76.
3. Булах І. С., Бушанська Л. П. До постулату розробки критеріїв та рівнів фрустрації підлітків. *Психологія: зб. наук. праць*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. Вип. 1. С. 92 – 95.
4. Булах І. С., Бушанська Л. П. Базові та ситуативні детермінанти фрустрації підлітків. *Психологія: зб. наук. праць*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. Вип. 1. С. 84 – 91.
5. Бурлачук Л. Ф. Введение в проективную психодиагностику. Київ: Ника-Центр, 1997. 45 с.
6. Вовк А. О. Екзистенціальна фрустрація та спрямованість особистості. *Педагогіка та психологія професійної освіти*. 2002. № 2. С. 147 – 155.
7. Вовк М. В. Психологічні детермінанти переживань фрустраційних ситуацій у юнацькому віці. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. № 26 (50). Ч. 1. С. 202 – 207.

8. Вовк М. В. Специфіка психологічних наслідків переживань фрустраційних ситуацій у сучасного студентства. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*: зб. наук. праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 6. С. 197 – 207.
9. Возняк А. Фрустраційні страни старшокласників як психологопедагогічна проблема. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2005. Вип. 244. Педагогіка та психологія. С. 16 – 19.
10. Кокурн О. М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35 – 39.
11. Кокурн, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С. (2015). Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: метод. посіб. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 170 с.
12. Колесник О. Б., Хижняк М. В. Структура самовідношення та фрустраційна толерантність. *Вісник ХНПУ ім. Сковороди. Психологія*. Харків: ХНПУ, 2004. Вип. 13. С. 59 – 66.
13. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. М.С. 21. Корольчука. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.
14. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Радянська школа, 1989. 608 с.
15. Кравчук С. Л. Статеві відмінності в особливостях фрустрації як психічного стану особистості. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. № 20 (44). С. 59 – 63.
16. Павелків В. Р. *Психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою* : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України.– Київ, 2006. 20 с
17. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістові модулі, інформаційне забезпечення): навч.-метод. посіб. Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 330 с

18. Прахова С. А. Психологічна природа, зміст та структура феномену фрустрації. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. 2015. Т. 11. С. 207–216
19. Харитонов В. А. Теоретико-методологічні аспекти корекції смисложиттєвих орієнтацій соціально дезадаптованих підлітків. Теоретико-методологічні засади психологічної корекції особистості соціально дезадаптованих неповнолітніх: монографія; за ред. Н. Ю. Максимової. Кіровоград, 2012. С. 133 – 155.
20. Холодова О. О. Загальні й особливі прояви фрустрації. *Психологія: зб. наук. праць*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. Вип. 20. С. 88–94.
21. Шамне А.В. Проблема типів і форм психічного розвитку в теоретичній спадщині Л.С. Виготського. *Педагогіка і психологія*. 2003. № 1. С.48 – 53.
22. Шамне А.В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці: монографія. Київ : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2015. 488 с.
23. Юрченко В. М. Психічні стани людини: системний опис: монографія. Рівне: Оперативна поліграфія ПП Самборський І. О., 2006. 574 с.
24. Amsel A. Frustration theory: an analysis of dispositional learning and memory. New York: Cambridge University Press, 1992. 276 p.
25. Knaus W. How to conquer your frustration.: URL: [http : //www.rebtnetwork.org](http://www.rebtnetwork.org).
26. Maier N. The role of frustration in social movements. *Psychological Review*. 1942. Vol. 49. № 6. P. 586 – 599.
27. Miller N., Sears R., Mowrer O., Doob L., Dollard J. The frustration-aggression hypothesis. *Psychological Review*. 1941. Vol. 48. № 4. P. 337 – 342.
28. Rosenzweig S. The Rosenzweig picture-frustration study, children's form. *Projective techniques with children*. New York. 1960. 67.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 2.1

Типи реакцій
«Методика вивчення фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом
(адаптація Н. Тарабріної)»

Спрямованість реакцій	Типи реакцій		
	<i>O-D</i> перешкодно-домінуючий	<i>E-D</i> ego-захисний	<i>N-P</i> потребнісно-несмілий
1	2	3	4
E - екстраунітивна	E - виразно виділяється, підкреслюється наявність фрустраційної обстановки, перешкоди.	E - звинувачення. Ворожість і т.п. проявляється у підношенні зовнішнього оточення (іноді - сарказм): «Це Ви виноваті в тому, що сталося», «неповторюйте цього більше». E - суб'єкт активно заперечує свою провину, проявляючи ворожість до обвинувача.	e - містить вимогу до іншої конкретної особи виправити фруструючу ситуацію: «Ви повинні вирішити це питання, допомогти мені».
I - інтроунітивна	I - фруструюча ситуація тлумачиться як сприятлива або як заслужене покарання, або ж підкреслюється стурбованість занепокоєнням інших.	I - звинувачення, засудження об'єкт пред'являє самому собі: «Я винен у тому, що сталося». I - суб'єкт визнає свою провину, але заперечує відповідальність, посилюючись на пом'якшуючі обставини.	i - суб'єкт, визнаючи свою відповідальність, береться самостійно виправляти становище, компенсувати втрати іншій особі.
M - імпунітивна	M - заперечує значимість або несприятливість перешкоди, обставин фрустрації.	M - засудження когось-небудь явно уникає, об'єктивний винуватець фрустрації виправдовується суб'єктом.	m - суб'єкт сподівається на благополучне вирішення проблем з часом, характерні поступливість і конформність.

Додаток Б

Таблиця 2.4

**Числові показники основних тенденцій у реакціях кожного респондента
«Методика вивчення фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом
(адаптація Н. Тарабріної)»**

№ іспиту	Провідне психічний стан (за методикою Айзенка)	Провідне спрямування реагування (по Розенцвейга)	Провідний тип реагування (по Розенцвейга)	Провідна тенденція реагування (по Розенцвейга)
1.	Агресивність	I	ED	I
2.	Агресивність	E	ED	E
3.	Агресивність	E	OD	E *
4.	Тривожність	I	ED	I
5.	Тривожність	I, M	ED, OD	I, M, I *, M *
6.	Агресивність	E	ED	E
7.	Тривожність	I	NP	i
8.	Тривожність	I	OD	I
9.	Агресивність	E	OD, ED, NP	E *, E, e
10.	Ригідність	E	ED	E
11.	Агресивність	E	ED	E
12.	Ригідність	E, I, M	ED	E, I, M
13.	Тривожність	I	OD	I *
14.	Ригідність	M	OD	M *
15.	Агресивність	I	OD, ED	I *, I
16.	Ригідність	M	OD	M *
17.	Ригідність	M	NP	m
18.	Тривожність	E	OD, ED, NP	E *, E, e
19.	Агресивність	E	ED	E
20.	Ригідність	M	NP	m

АСТ

Додаток В

**Нормативні показники дитячого варіанту використаної методики
«Методика вивчення фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом
(адаптація Н. Тарабріної)»**

Нормативні показники для категорій (%)

Вік	Категорії					
Напрямок реакції	Тип реакції					
I	я	М	О-D	I	НП	
6-7 років	46,3	22,1	31,3	23,8	39,6	35,8
8-9 років	43,3	23,3	32,9	23,3	42,1	34,2
10-11 років	39,2	24,6	35,8	22,9	41,7	34,6
12-13 років	33,3	25,8	40,4	22,5	42,3	34,2

Середні значення GCR для дітей різного віку

Значення GCR	Вікова група			
6-7 років	8-9 років	10-11 років	12-13 років	
в баллах	6,0	7,5	8,6	10,4
в %	59,9	62,6	71,3	69,2

Бланки заповнення відповідей (дидактичний варіант)
«Методика вивчення фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом
(адаптація Н. Тарабріної)»

1 Останній кусок вїддала твоєму братові.	2 Вїдай назад мїй самокат.	3 В тебе в співнянї не збаралося ти робив дуже багато поганих.	4 Менї дуже швидко, що я не можу вдвоєнтувати твою машинку.	5 Якщо в мене було бїльше грошей, я б купив тобі це лїлька.
6 Ти ще малий. Мї з тобою не граємо.	7 Ти невислована дитина. Ти зривала мої квіти.	8 Ти розбила моє найкраще лїлька!	9 Я переміг тепер краще мої.	10 Менї дуже шкода, що в лікарнї ти повинна їти спати.
11 Чому ж ти боробанки? Адже мама спить.	12 Ти можеш курити!	13 На цей раз в тебе спїває!	14 Що ти там робив?	15 Тобї боляче?
16 Ну і що ж, якщо дївчинка пограє твоїм м'ячиком?	17 Ми зараз їдем спати.	18 Я не запрошу тебе на своє день народження.	19 Твоє лїлька знову море. Ти водив себе грає меншого брата!	20 Менї дуже шкода, якщо в лікарнї спати ти повинна їти.
21 Я буду гойдатись цїлий день.	22 І мову ти затанюєш!	23 Дїсно шкода, що суп лоподий.	24 В тебе брудні руки. Ти повинен їх помити, перед тим як вїйти книжку.	